

HRIŠĆANSTVO I CRNOGORSKI DUHOVNI I KULTURNOISTORIJSKI IDENTITET

Ilija Velev

The research presented here discusses the role and contribution of Christianity as a religion, civilization and culture in the continuity of Montenegrin spiritual and cultural-historical identity, in the context of global historical and contemporary processes in the Balkans. The early Christian and medieval traditions developed in Duklja and Zeta through the Roman and Byzantine global processes. Montenegrin principalities and kingdoms developed under centuries-old military, political and church controversies over Roman-Latin or Eastern Orthodox church independence. In the period from the sixteenth to eighteenth centuries, Orthodoxy carried the Enlightenment ideas in the context of Montenegrin national awakening and Renaissance in the nineteenth century. Since 1920, there has been a discontinuity of spiritual tradition and the reality of the politically acquired ecclesiastical jurisdiction of the Serbian Orthodox Church over its dioceses in Montenegro.

Javljanje hrišćanstva kao religije, civilizacije i kulture

Sa pojavom hrišćanstva kao vjerskog modela društvenih procesa i odnosa u svojevrsnoj kulturi življenja, ocrтана je istorijska granica početka nove svjetske ere. Sve do naše savremenosti, dva milenijuma i dvije decenije projektuje se

tradicija hrišćanskog civilizacijskog razvoja. Početno trovjekovno javljanje hrišćanstva vršilo je prodor sopstvenog ideološkog legitimisanja u uslovima progona najviše vlasti Rimske imperije, predvođene njihovim vladarima (imperator, august, caesar, princeps) u svojstvu *primus inter pares* (prvog među jednakima). Jednostavno, trebalo je sačekati duži period da bi se formirala duhovno-idejna distanca od judejske i uspostavljene paganske filozofije i kulture življenja. Zvanična paganska ideologija Rimske imperije dozvoljavala je veliku slobodu njenog tumačenja, zbog čega je bilo teško da precizne hrišćanske dogme steknu slobodu propovijedanja i širenja. Imperija je na ovaj novi civilizacijski fenomen gledala kao na ekstremističku sektu proizašlu iz judaizma, što bi predstavljalo opasnost za mirno vladanje. Zato su u prva tri vijeka rimski imperatori izdali čak četiri edikta protiv hrišćanskog učenja i njegovog širenja, kojima su progonjeni hrišćani, zabranjivani njihovi vjerski obredi, rušeni hramovi, konfiskovana imovina i paljene bogoslužbene knjige. Ipak, upravo u ovo tzv. apostolsko vrijeme formirane su i kanonski selektovane biblijske knjige, kojima je zvanično uspostavljana, učvršćivana i tumačena usmena hrišćanska predaja i naučavanje. Istrajnost i avangardnost hrišćanske vjerske i filozofske sistematizovanosti postepeno je raskrivala idejnu prazninu u rimskom društvu, pa se dotad dominantni *paganski svijet* našao u pogubnoj fazi moralne i idejne erozije. Pred novom epohom koja je nametnula potrebu tumačenja i razvoja ideja, samo je hrišćanstvo moglo da zadovolji ideal međuljudske jednakosti i spokojnijeg života u budućem svijetu razlika i sličnosti.

Duboka vojno-politička kriza Rimske imperije na kraju III vijeka i početku IV vijeka inficirala je oboljeli organizam duhovnog i filozofskog razvoja društva. Otvoren je slobodan prostor za konačnu afirmaciju već sistematizovanog hrišćanskog učenja, koje je formiranjem svojih katehetskih

katedri: aleksandrijske, sirijsko-palestinske, maloazijske, sjevernoafričke i rimske zaokruživalo osnove hrišćanske dogme. Napominjemo da su u prva tri centra predstavljana učenja istočnih crkvenih pisaca i otaca, a u posljednje dvije bili su afirmisani autoriteti zapadnih patrista. Pri tome, nakon posljednjih očajničkih progona i pogubljenja hrišćana između 300. i 304. godine od strane rimskog savladora Dioklecijana, nametnuti su novi politički, duhovni i kulturni uslovi – da se svaki od imperatora neizbježno izjašnjavao o statusu hrišćanstva. Tako je još 311. godine, imperator Maksimilijan Galerije (savladar u vrijeme tetrahije prim. prev.) izdao *Edikt o toleranciji vjera*, kojim je hrišćanima dozvoljeno da javno manifestuju bogoslovske ispovijedi i bogoslužjenja. Konačno, donošenjem *Milanskog edikta* januara 313. godine imperatora Konstantina I Velikog (305/6–337), i posrednom podrškom imperatora Licinija (308–324) (jedan od tetrahja prim. prev.), došlo je do ozvaničenja hrišćanstva kao ravnopravne religije, civilizacije i kulture koju je moguće slobodno izabrati.

Novouspostavljene duhovne i idejne tendencije uticale su kao najava političkog i istorijskog kraha Rimske imperije, na već proživljenu rimsku civilizaciju i kulturu na zalasku. Ostvarena neprikosnovena vojna i politička moć imperatora Konstantina I Velikog, podstakla ga je da prestoni Rim smatra nesrećno smještenim na distanci od novih potreba Imperije. Zato je 11. maja 330. godine obavio svečano osvećivanje nove prijestonice „Novog Rima“ (nazvanog Konstantinopolj), koja je podignuta na tlu stare megarske kolonije Vizantion, na obali Bosfora. Istoriografska faktografija bilježi da je upravo od tog momenta počelo da se konstituše *Istočno rimsko carstvo – Vizantija*. Posebno nakon definitivne podjele Rimske Imperije 395. godine, oko Konstantinopolja su centralizovani vojni, politički i vjerski odnosi, pri čemu je počela da se gradi svijest o drugoj državi, samoj za sebe. To je nužno izazvalo slabljenje uloge

Zapadnog rimskog carstva i Rima, a nominalno i *de facto* njegova rimska tradicija postojala je sve do 476 godine.

Već uspostavljeni religijski pluralizam rimskog društva postao je najava za buduće oštre bogoslovsko-filozofske konfrontacije, u kojima je hrišćanstvo bilo spremno da se pred izazovom izbori za prestiž nad još uvijek dominantnim tradicionalnim paganskim iskustvom i raspoloženjem kod rimskog i vizantijskog visokog društvenog staleža. To je rezultiralo i pojavom raznoraznih formi tzv. jeretičkih učenja napajanih paganizmom, a kao svojevrstan opozicioni odnos prema osnovama hrišćanstva. Mislimo na *arijanstvo*, *anomejstvo*, *omijstvo* i *omiusijanstvo*, a nešto kasnije i hristološka jeretička učenja – kao što su bila *masilijanstvo*, *nestorijanstvo*, *apolinarianstvo* i *pelagijanstvo*. Hrišćansko bogoslovsko-dogmatski sistem projektovan je uglavnom na prva četiri *Vaseljenska sabora*: *Nikejskom* 325. godine, *Konstantinopoljskom* 381. godine, *Efeskom* 431. godine i *Halkidonskom* 451 godine. Pogotovo se posljednji sabor istakao pred izazovom da balansira duhovnu hijerarhiju između dva crkvena centra: Konstantinopolja i Rima. Pritom je konstantinopoljskom patrijarhu bilo dodijeljeno drugo mjesto, odmah iza pape u Rimu. Ali, u ujedinjenoj hrišćanskoj crkvi je istočni centar počeo da nameće svoju poziciju bliže podršci imperatora, budući je u samom Konstantinopolju bilo sjedište Carstva i Senata. Naziranjem već posebno formiranih duhovnih organizama u Istočnoj i Zapadnoj crkvi počele su da se manifestuju razlike u primjeni jezika u bogoslužbi i pismenosti – vizantijskogrečki u jednoj, naspram rimolatinškog u drugoj. Razlike su počele da se ističu i u osnovama njihovih bogoslovskih doktrina: mistična teologija u Konstantinopolju i sholastički racionalizam rimske teologije. Sve više je aktuelizovan odnos uzajamne podređenosti Carstva i Crkve, odnosno vladara patrijarsima i papama. Konstantinopoljski

patrijarsi sve više su svoju moć potkrepljivali direktnom zaštitom imperatora, dok je zapadno papstvo stremilo neutralizaciji direktne zavisnosti od carske vlasti. Već je sa Zenonovim *Unionističkim ukazom* (Hevotikov) iz 482. godine na javnoj sceni zvanično obznanjen dogmatski antagonizam između Konstantinopolja i Rima. Između 484. i 518. godine uspostavljena je javna politička arena, na kojoj su se carevi i pape ogorčeno i nepomirljivo borili za razdvajanje međusobnog uticaja. Posljedično, već u vrijeme vladavine makedonske Justinijanove dinastije između 518. i 610. godine funkcionisala je teokratija, odnosno došlo je do spajanja svjetovnog (temporalnog) i duhovnog (spiritualnog) prilikom odvijanja političkih, crkvenih i kulturnih odnosa.

U istorijskom i civilizacijskom kontekstu moramo imati u vidu da fenomen Vizantije i u njoj utemeljenog hrišćanskog kolektiviteta ne predstavlja jednodimenzionalnu kulturu, već je ovoj višetnačkoj i multikulturnoj državnoj tvorevini sa uticajem na veliki trokontinentalni geografski prostor, integrisan konglomerat raznolikih tvoračkih uticaja, sa posebnim odnosima, vezama i uticajima više kulturnih tradicija. Istovremeno stupanje hrišćanske civilizacije i kulture ne treba shvatiti kao vizantizaciju osvojenih prostora sa drevnom kulturnom tradicijom, već u ovom globalnom kulturnoistorijskom procesu treba prepoznati i tumačiti različite kulturne doprinose i simbioze koje su proizašle iz identiteta i autentičnog kulturnog i duhovnog života svih osvojenih sredina posebno. Tumačeno sa istorijske distance, savremeni hrišćanski narodi imaju jednako pravo da kontinuitet sopstvene tradicije napajaju iz ovog globalnog duhovnog i kulturnoistorijskog izvora.

Uspostavljanjem statusa hrišćanstva kao dominantne religije, civilizacije i kulture u sastavu Vizantije, bilo je organizovano 14 dijačeva na tri kontinenta: Egipat, Istok, Azija, Pont, Aheja, Makedonija, Trakija, Dardanija, Ilirija, Italija, Afrika, Španija,

Galija i Britanija. Hristijanizacija zemalja i naroda odvijala se preko dva crkvena centra: Konstantinopolja i Rima, a crkvena organizacija se uspostavljala i razvijala – u istočnom duhovnom protektoratu preko episkopa i arhiepiskopa, a u zapadnom, rimolatskom preko biskupa i nadbiskupa. U ranohrišćanskom periodu počeli su da se grade i hrišćanski hramovi arhitektonskog tipa bazilika. Uzajamni odnos između države i crkve bio je tijesno vezan pri čemu su sami papa ili konstantinopoljski patrijarh krunisali mirske vladare zemalja, a potvrđivali ih i crkveni velikodostojnici (pomjesni poglavari i arhijereji). Dominacija vizantijskog Konstantinopolja u tim je odnosima bila naglašenija, jer je u prvom planu imala u vidu nametanje svjetovne političke vlasti – a papski centar u Rimu uglavnom je bio koncentrisan na uspostavljanje duhovne dominacije, bez većeg interesa za unutrašnje svjetovne političke prilike. Zbog toga su i radi neutralisanja vizantijskog vojnog i političkog uticaja neke zemlje i narodi prihvatile rimopapsko hrišćansko vrhovništvo. Takav je i primjer sa predašnjom rimskom provincijom Galijom, gdje je 496. godine papa podržao formiranje Franačke hrišćanske države pod vladavinom Klodovika. Papin uticaj je bio značajan i prilikom širenja hrišćanstva u zemljama klasične Dalmacije duž Jadranskog primorja.

*Kontinuitet hrišćanskog duhovnog i
kulturnoistorijskog identiteta u Crnoj Gori*

U vizantijskom i rimopapskom istorijskom i sociološko-kulturološkom ambijentu odvijalo se uspostavljanje i širenje hrišćanstva i na prostoru današnje Crne Gore. Do danas ovaj fenomen ima drevnu tradiciju sa dvomilenijumskim istorijskim kontinuitetom. Javlja se još u prva tri vijeka procesa hristijanizacije na balkanskom prostoru, u okvirima globalne rimske civilizacije, u čijem je supstratu bila nataložena i

simbioza sa drevnim slojem ilirskog nasljeđa u formi ilirsko-rimske tradicije. Specifičan primorsko-kontinentalni geopolitički položaj postao je dodatni razlog za tamošnji brži razvoj rimoantičke kulture, pri čemu se još u II vijeku istakao značaj rimskog municipijuma Duklja (municipium Doclea) – imenovan prema nazivu naseljeničtva Dukljani (Ducleati). Razvoj i širenje hrišćanstva u Duklji, sve do njegovog ozvaničenja Milanskim ediktom iz 313. godine, odvijao se prema, za to vrijeme aktuelnim društveno-političkim, duhovno-vjerskim i civilizacijsko-kulturnim uslovima. Svakako da su oni imali svoje specifičnosti u odnosu na druge balkanske sredine i narode, kao posebna geografska i istorijska oblast nekadašnje primorske Ilirije – u ono vrijeme imenovane kao rimska provincija Prevalitana (Prevalis). To je postao istorijski preduslov da se u Duklji još u IV vijeku organizuje i hrišćanska crkva, a da se hrišćanstvo uspostavlja preko romanizovanih primorskih gradova, kao značajnih centara naslijeđene antičke civilizacije i kulture.

Potrebno je naglasiti da su političke i duhovne prilike u zemljama klasične Dalmacije presudno uticale da provincija Prevalitana (Duklja) stekne status zemlje pozicionirane na hrišćanskom raskršću, gdje se graničio crkveni Istok i crkveni Zapad. Svakako da je na ovom prostoru dominiralo javljanje hrišćanstva rimolatinske provenijencije, jer ono za domicilno stanovništvo nije značilo cjelovito svetovno pokoravanje. Zato je, pak, Konstantinopolj zadržavao uglavnom nominalno političko-administrativni (svjetovni) uticaj kao u protektoratu, dok je posredno vršio uticaj u cilju afirmacije istočnog hrišćanskog predanja i učenja. Pri tome je ova provincija još krajem IV vijeka bila povezana sa prefekturom Istočni Ilirik (Illirycum Orientale), čiji je papski vikar bio solunski episkop Ruf. Pretpostavlja se da je još 412. godine solunska episkopija u svojoj dijaezi imala pod jurisdikcijom episkopije Škodru

(Skodra) i Duklju (Doclea). U sačuvanim izvorima, dukljanski episkop se po prvi put pominje među učesnicima Halkidonskog sabora 451. godine. To nam svjedoči da je na prostoru Crne Gore već postojala samostalna ranohrišćanska crkvena organizacija sa rimolatskim duhovnim karakterom. Međutim, u prvoj polovini V vijeka na Jadransko primorje sa Dukljom direktno se odražavala crkvenopolitička i dogmatska konfrontacija između rimolatskog pape Bonifacija I (418–422), Celestina I (422–432) i Siksta III (432–440) sa jedne strane, sa vaseljenskim/konstantinopoljskim patrijarsima Atikom (406–425) i Proklom (434–446) sa druge strane. Kao posljedica toga, u periodu Justinijanove vladavine Vizantijom 518/527–565. godine, nominalno je svjetovna politička vlast Konstantinopolja činila pokušaje da u Duklji neutralizuje preplitanje između istočnog i dominantno zapadnog hrišćanskog uticaja. Tada postaje aktuelna vizantijska ideja o ideološkoj centralizaciji hrišćanstva, u vrijeme kada su progonjeni monofiziti koji su smatrani glavnim protagonistima razdora između Istočne i Zapadne crkve. Istovremeno je pokrenut proaktivan proces hristijanizacije još uvijek javno deklariranih pagana, a podržavano je i masovnije građenje hrišćanskih hramova. U okolini današnjeg Skoplja imperator je izgradio novi, za uticaj prestižan grad nazvavši ga po sebi imenom Justinijana Prima, a 535. godine izdao je *Novelu* o reorganizaciji Crkve – dijeleći Istočni Ilirik na dvije autokefalne crkvene dijeceze: Solunsku i Skupsku arhiepiskopiju. Cilj ovih aktivnosti imperatora Justinijana je bio da preko Vizantije kao nasljednice Rimskog Carstva, uspostavi jedinstvo novog rimskog svijeta i da povрати hrišćansko vjersko jedinstvo pročišćeno od jeresi, kao hrišćansku ekumenu. Na taj način je samo traženo rješenje za postizanje političkog i idejnog kompromisa koji bi odstranio (ili relativizovao) razloge konfrontacije, koji su nepovratno vodili šizmi između Istočne i

Zapadne crkve. U tom kontekstu je sazvan i *Peti vaseljenski sabor* u Konstantinopolju 553. godine, čijim se odlukama ipak nije došlo do značajnijeg ideološkog i dogmatskog jedinstva između dvije polarizovane crkve. Justinijanove deklarirane političke aktivnosti prouzrokovale su žestoke unutrašnje državne i crkvene konfrontacije pa čak i organizovane pobune, pri čemu su vizantijske veze sa Rimom i zemljama pod duhovnom jurisdikcijom pape ostale na izvjesnoj distanci. Prilikom ranije pomenute reorganizacije Crkve iz 535. godine veći dio Prevalitanske eparhije u današnjoj Crnoj Gori našao se pod jurisdikcijom nove arhiepiskopije Justinijana Prima¹. Takvu odluku prihvatio je papa Vigilije (537–555), a novog je arhiepiskopa proglasio papskim vikarem (zastupnikom). Na ovaj način je učvršćen rimolatinski status hrišćanske crkve i u Duklji. Potrebno je istaći da su se tada na prostoru Crne Gore ozbiljno odrazile posljedice neuspješnog uspostavljanja crkvenog jedinstva između Istočne i Zapadne crkve, dok je samo u kratkim periodima funkcionisalo crkvenopolitičko balansiranje kao uticaj nominalne vatikanske vlasti. Nakon raščišćavanja političkih i crkvenih taloga unutrašnjih vizantijskih sukoba u periodu vladanja Justinijanovih nasljednika između 565. i 610. godine, na prostoru Crne Gore produžava rimopapska crkvena jurisdikcija kao već uspostavljena duhovna tradicija i kultura.

¹ Upravo se na duhovnu titularnu tradiciju arhiepiskopije Justinijana Prima kasnije pozivaju autokefalni statusi: Svetoklimentskog ohridskog duhovnog centra pri kraju IX i početkom X vijeka u odnosu na samostalnost prema bugarskoj Preslavskoj patrijaršiji uspostavljenoj 893. godine i prema vaseljenskom Konstantinopolju, a od kraja X i početka XI vijeka i Ohridska patrijaršija cara Samuila, kao i obnovljena Ohridska arhiepiskopija u liku savremene Makedonske Pravoslavne Crkve (u tituli aktuelnog makedonskog poglavara gospodina Stefana stoji naziv: arhiepiskop ohridsko-makedonski i Justinijane Prima).

Upravo u ovom istorijskom periodu nastupili su prekretni civilizacijski procesi prilikom tzv. velike seobe naroda, kada se hrišćanstvo našlo na udaru potiskivanja, napadom i doseljavanjem Huna, Avara i Slovena širom Evrope, Balkana i na prostoru Duklje. Nakon slovenske kolonizacije samo su neki romanizirani gradovi u Duklji uspjeli da sačuvaju hrišćanstvo u izvjesnim formama, a ozbiljno je narušen integritet opstanka crkvenih organizacija. Još je 599. godine aktuelni dukljanski episkop pobjegao iz Lješa u Italiju, pri čemu se u sačuvanim izvorima posljednji put 602. godine pominje dukljanska episkopija. Početkom VII vijeka veći dio Duklje već je bio porušen, a veliki talas doseljavanja Slovena postao je nezaustavljiv. Uskoro je čitava teritorija Duklje naseljena slovenskim kolonistima, uglavnom iz roda i plemena Ljutići i Oborditi (pridošlih iz predjela Polablja).

U početku je doseljeno slovensko stanovništvo bilo kompaktno i živjelo je u izolovanim zajednicama sa kojih je bilo raseljeno domicilno iliro-romanizovano i hristijanizovano dukljansko stanovništvo. Tako su Sloveni bili manje izloženi miješanju sa domicilnim stanovništvom, pri čemu su uglavnom komunicirali na slovenskom jeziku i njegovali sopstvene tradicije iz pradomovine: paganska božanstva, kultove, mitove, običaje i sl. Svakako da je nova situacija proizvela i značajne etničke promjene među stanovništvom Duklje, pa su vremenom postali nužni kontakti između dviju zajednica na svim poljima. Pod jakim uticajem vizantijske globalizacije koja je održavala imperatorski suverenitet u Duklji spontano je pokrenut proces međuetničkog i interkulturnog civilizacijskog preplitanja između domicilne iliroromejske i slovenske kolonijalne zajednice, aktivirajući simbiozu u novi – sam po sebi izazvan kolektivitet. Aktuelni politički, sociološki i kulturološki ambijent razvijao se i konstituisao sporo, sve do prve polovine IX vijeka, kao rezultat funkcionisanja dva mobilisuća faktora:

hristijanizacije i slovenizacije. Proces hristijanizacije počeo je da istiskuje tradicionalna paganska duhovna iskustva doseljenih slovenskih plemena kao rezultat osmišljene i funkcionalne političke doktrine, koja je trebalo da obezbijedi lojalnost za integraciju Slovena kao hrišćana u vizantijski globalni svijet. Sa druge pak strane, proces slovenizacije zahvatio je domicilno stanovništvo prilikom nužnih kontakata sa kolonizovanim sredinama, postajući pri tome bilingvalno i postupno se stapajući u zajednički iliroromejski i slovenski entitet.

Pokrštavanje Slovena i širenje hrišćanstva duž jadranskog primorja i po župama u kontinentalnoj unutrašnjosti pored Skadarskog jezera, odvijao se u Duklji kao težak i dug proces. On je trebalo da proširi naslijeđene duhovne i kulturne tradicije običajima življenja drevnih pokoljenja iz njihove pradomovine. Zato je među slovensko stanovništvo teško dopiralo hrišćansko vjersko raspoloženje, prije svega radi toga što je propovijedano na njima nerazumljivom jeziku – u ovom slučaju rimolatinskom, a povremeno i vizantijskogrčkom. Glavnu ulogu u hristijanizaciji su imali romanizovani gradovi kao već uzdignuti centri, a sprovedena je od strane rimolatinskog sveštenstva. Najprije su se pokrštavali bogatiji slojevi izražavajući lojalnost prema vizantijskom carskom suverenitetu, a sa ciljem obezbjeđivanja ličnog spokojsva, stečenog ekonomskog i društvenog statusa. To je rađeno na posebnim saborima od rimopapskih poslanika i sveštenika, a aktivnosti na pokrštavanju od strane vaseljenske patrijaršije u Konstantinopolju bile su usmjeravane misionarskim djelovanjem. Postoje posredni istorijski argumenti da je doseljeno slovensko stanovništvo u provinciji Prevalitana, odnosno u temi Duklja, još 30-tih godina VII vijeka uspjelo da relativizuje vladarski odnos vojno-politički oslabljene Vizantije, stvarajući svojevrsnu samostalnost pod formalnim suverenitetom Imperije. To je rezultiralo uspostavljanjem

posebnog organizovanja stanovništva u Duklji po temama, pa prihvatanje hrišćanstva nije moglo biti efikasno da bi se oni u potpunosti distancirali od sopstvenih paganskih tradicija. Preovladavala je, prije svega, briga da pokršćavanje ne postane razlog za njihovu cjelovitu pokorenost Vizantiji. Čak se u najizrazitijim kriznim periodima vladavine Vizantije dešavalo da se već pokršćeni vraćaju na paganstvo. Ipak uporni su i trajni bili napori dvaju hrišćanskih centara, Konstantinopolja i Rima, da se pokrsti slovenski živalj, da bi ga na taj način lakše integrisali u globalno vizantijsko društvo i pretopili u hrišćansku civilizaciju i kulturu – obezbjeđujući unutrašnji politički i vjerski mir koji će neutralisati pobune.

Postupno širenje hrišćanstva među Slovenima sa promjenljivim uspjehom posvjedočio je u prvoj polovini IX vijeka vizantijski imperator i istoričar Konstantin VII Porfirogenet (905/913–959) u spisima *De administrando Imperio* i *Vita Basilii*. Ovaj period usporenog hristijanizovanja Slovena opisan je i u drugim sačuvanim pisanim izvorima (iako uglavnom preko njihovih kasnijih prepisa), kao što su bili: *Putopis* Haruna B. Jahja o njegovim putovanjima između 880. i 890. godine od Konstantinopolja preko Soluna i sve do oblasti sa slovenskom populacijom, *Venecijanska hronika* Jovana Đakona o događajima u periodu između 980. i 1008. godine, *Barski epitafi* iz XI vijeka pisani na latinskom jeziku posvećeni barskim crkvenim velikodosojnicima, *Kraljevstvo Slovena* (*Regnum Sclavorum*) popa Dukljanina iz XII vijeka, itd.

Prema njima, ovakav vizantijski odnos aktiviran je još u periodu vladavine Iraklijeve dinastije, odnosno imperatora Iraklija (610–641), kada se hrišćanstvo postepeno širilo duž Hrvatske, Bosne i Crne Gore. Neki posredni izvori tvrde da je u periodu pape Jovana IV (640–642) na tim prostorima paganstvo još uvijek bilo dominantna religija. Među njima je i Konstantin Porfirogenet koji je u prvoj polovini X vijeka posvjedočio da je

još imperator Iraklije (610–641) poslao misionare da šire hrišćanstvo među Slovenima. U Duklji je prilikom pokrštavanja slovenskog življa u ranohrišćanskom periodu veći uspjeh imao rimopapski centar, jer otuda nije nametana svjetovna vlast (kao što je to radio vizantijski Konstantinopolj). Papa i njegovi izaslanici bili su koncentrisani samo na nametanje duhovnog protektorata. Zavisno od istorijskih okolnosti, za vrijeme čitavog perioda od doseljavanja dukljanskih Slovena pa do završetka njihove hristijanizacije, rimokatolički misionari i sveštenstvo su pasivno ili aktivno nametali pokrštavanje. Izraženi konfrontacija između istočnog i zapadnog hrišćanskog centra u Dukljanskoj dijaezi nastala je 732. godine, kada se vizantijski imperator Lav III Isavrijski (717–741) direktno umiješao u crkveno pitanje – oduzimajući jurisdikciju (kuriji) pape Grgura III (731–741) i predajući duhovnu upravu vaseljenskom patrijarhu Anastasu (730–754). Pretpostavlja se da su ovakve okolnosti osnažile uticaj Dračke arhiepiskopije u toj dijaezi. Kao što je svjetovna vizantijska vlast Konstantinopolja bila nominalna u Duklji, tako je prihvaćena i istočna duhovna zavisnost. Pape u Rimu se nijesu odricale namjere da povrate izgubljene provincije na koje su polagali istorijsko pravo, pa su iz Italije (Monte Kasino) u Duklju i u druge zemlje pređašnje klasične Dalmacije preseljavali monahe benediktince i bazilijance da organizuju svoje eparhije (opatije), da osnuju monaški život i da propovijedaju hrišćansko predanje prema rimolatinskom bogoslovlju i misi. Na taj način je među dukljanskim Slovenima aktivno nametan rimolatinski jezik u bogoslužbi i pismenosti. Da bi uspješnije spriječili crkveni uticaj Konstantinopolja, u pravilima monaškog reda benediktinaca bilo je navedeno da oni treba da izučavaju i jezik domicilnog stanovništva podložnog pokršćavanju i hristijanizaciji. Oni su povremeno koristili i lokalne narodne govore (u ovom slučaju govor dukljanskih

Slovena), sa ciljem da vjernicima neposredno i razumljivije približe tumačenje hrišćanskih propovijedi i naučavanja. Ali prilikom odvijanja božanstvene liturgije, prilikom bogoslužbe i u pismenosti bio je primaran rimolatinški jezik. To je navelo papu da u benediktinsko monaško bratstvo regrutuje i Slovene po rodu iz Dukljanske dijaceze. Već sredinom VIII vijeka ranohrišćanska duhovna tradicija grada Bara poslužila je da se tamo proglasi sjedište Barske biskupije/episkopije. Razvijene crkvenopolitičke prilike zvanično su uslovile aktiviranje slovenskog faktora radi definitivne hristijanizacije, koji je istovremeno bio mobiliziran i podstican od strane Konstantinopolja. U prilog tome išle su i reforme dvaju hrišćanskih centara Istočnog i Zapadnog, kada su bogoslužjenje i knjige trebalo da postanu razumljivi i dostupni paganskim Slovenima.

Istorijsko iskustvo je pokazalo da proces hristijanizacije doseljenih slovenskih plemena pod vlašću Vizantije i pod uticajem dvaju crkvenih centara Konstantinopolja i Rima, sve do prve polovine IX vijeka nije mogao biti sproveden bez posredstva procesa slovenizacije. Pri tome, između 30-tih i 70-tih godina IX vijeka proces slovenizacije u temi Duklja zaokružuje civilizacijski proces apsorpcije i simbioze sa domicilnim ilirorimskim stanovništvom u svojevrsan slovenski kolektivitet. Jednostavno je došlo do zbližavanja, a kasnije i do međusobnog etničkog sjedinjavanja dukljanskog stanovništva slovenskog i neslovenskog porijekla. U uslovima oslabljene Vizantije na vojnom i političkom planu, organizovan je *Savez plemena* – u izvorima imenovan kao *Sklavinija Duklja*. Ovaj savez je nastojao da odbaci vizantijski uticaj, pa je svojim djelovanjem podstakao vojno-političku homogenizaciju sa krajnjim ciljem formiranja posebne državne organizacije. Vizantija je učinila pomirujuće ustupke priznajući zvanično ranijoj temi Duklja nominalni status vizantijske arhontije (knjaževstva), na čelu sa arhontom Petrom. Formiranje

knjaževstva Duklja se u historiografiji tumači kao nastanak prve crnogorske države, kojom je vladao knez Petar – koji je vjerovatno poticao iz reda Dukljanskih Slovena i već bio hristijanizovan. U prilog ovoj konstataciji je i otkriveni olovni pečat ovog vladara datiran u drugu polovinu IX vijeka, sa dva lica: na jednoj strani je njegovo hrišćansko ime Petar kao Arhontos Dioklia sa hrišćanskim blagoslovom Amin, a na drugoj ikona Sv. Bogorodice sa Hristom u naručju sa dva aplicirana krsta. Važno je istaći da je djelovanje ovakvog tipa vladarske organizacije u Duklji proizvelo propadanje plemstva zasnovanog na krvnom srodstvu. U cilju stvaranja novog principa organizovanja vlasti u Dukljanskom knjaževstvu formirani su specijalni organi u službi centralne vlasti. Državna organizacija posebno je opisana u sačuvanom tekstu *Ljetopis popa Dukljanina*. U Duklji su tako stvoreni uslovi za razvoj feudalnog društvenog uređenja, opredjeljujući joj time posebno državno uređenje. Stupanje feudalnog poretka posredno je nametnulo ulogu hrišćanske crkve kao duhovnog i kulturnog pokretača društva. Zato u IX i X vijeku sami dukljanski knezovi politički utiču na zvanično jačanje Crkve i na prihvatanje hrišćanstva samo dijelom pokrštenog paganskog stanovništva. Počeli su se afirmisati kultovi opštehrišćanskih svetitelja, kao što je onaj sv. Tripuna u Kotoru (gdje je izgrađena njemu posvećena katedrala). Arheološka istraživanja potvrđuju da je u IX vijeku na prostoru Duklje bilo izgrađeno više hrišćanskih hramova, među kojima se identifikuju: crkva Sv. Tripuna u Kotoru, crkva sa nepoznatom svetiteljskom posvetom u Ulcinju, crkva Sv. Marije u Budvi, crkva Sv. Stefan u Dubrovniku, crkva Sv. Arhandela Mihaila na Stonu, i dr. Podrška izgradnji hrišćanskih hramova podrazumijevala je i crkvenu organizaciju jurisdikcije u dijacezi na biskupije/episkopije: Dubrovačka, Barska, Dukljanska, Skadarska, Drivaška i Pilotska, za koje postoje pretpostavke da su u jednom periodu, osim Dubrovačke

– svi preostali duhovno bili potčinjeni Dračkoj arhiepiskopiji. Iako postoje mišljenja da je još u XI vijeku papa podržao osnivanje Dukljanske nadbiskupije, koju je kasnije naslijedila Barska nadbiskupija.

U prvoj polovini IX vijeka vizantijska svjetovna vlast imperatora uz podršku vaseljenskog patrijarha u Konstantinopolju, počela je da direktno podstiče uvođenje slovenskog jezika u bogoslužbu i pismenost prilikom sastavljanja crkvenih knjiga. Prve akcije na aktiviranju slovenskog faktora radi očuvanja političke i crkvene vlasti primijenjene su u Strimonskoj sklaviniji (Slovenskoj arhontiji/knjaževstvu) u bregalničko-strumičkom dijelu Makedonije, kojim je između 845. i 855. godine u svojstvu arhonta rukovodio sv. Metodije Solunski (oko 815–885).² Već smo ranije naglasili da je zbog sličnih prilika u približno istom periodu Vizantija podržala formiranje *Dukljanske sklavinije* u *Dukljanskoj arhontiji*, odnosno u Dukljanskom slovenskom

² Makedonsko stanovništvo, kako staro tako i slovensko, pokazivalo je nizak moral i nedisciplinu zbog otpora prema vizantijskom podaništvu, pri čemu je sv. Metodije izradio književno pravni akt *Zakon za suđenje ljudima (Vojni sudebnik)* napisan na tadašnjem slovenomakedonskom jeziku sa vizantijskogrčkim pismom (zato što još uvijek nije bilo ustrojeno slovensko pismo). Kultno-legendarni izvori svjedoče da mu je 855. godine u pomoć došao brat sv. Konstantin Filozof, aktivirajući zajednički, u nauci hipotetičku, Bregalničku slovensku misiju. Hrišćanstvo je trebalo definitivno uspostaviti među Slovenima, da bi se izbalansiralo njihovo civilizacijsko pretapanje u globalni vizantijski svijet. Postoje pretpostavke da su tada i tamo sv. Braća načinila prvi pokušaj za ustrojavanje slovenskog pisma po ugledu na vizantijskogrčko (neki vid prvobitnog oblika kasnije ćirilice). Ali ovakav pokušaj za aktiviranje slovenskog prosvjetiteljstva ostao je nedovršen, zbog skorog kraha Slovenskog knjaževstva u Makedoniji i njegovog vojnog osvajanja od strane Prvog bugarskog carstva (koje još uvijek nije bilo hristijanizovano).

knjaževstvu, kojim je vladao arhont/knez Petar. Tamo je preovladavao duhovni uticaj rimolatinske hrišćanske crkve, kojoj je još uvijek nedostajala fleksibilnost za afirmaciju slovenskog jezika u bogoslužbi i pismenosti. Među zapadnim sveštenstvom još uvijek je bilo aktuelno tzv. Trojezično učenje afirmisano još od Isidora Seviljskog (570–636), prema čijoj doktrini se Bog može slaviti samo na tri jezika: hebrejskom, rimolatinskom i vizantijskogrčkom. Vjerovalo se da je Pilat zapovijedio (dao naredbu) da se na ta tri jezika napiše natpis na krstu na kojem je razapet Isus Hrist, čime su ovi jezici proglašeni za svete.

Međutim, strateška ideja Vizantije da se slovenski jezik postepeno uvodi u bogoslužbu i pismenost postao je nepovratan proces sa ciljem definitivne hristijanizacije Slovena i učvršćivanja vizantijskih političkih i crkvenih interesa u njihovim sredinama. Posebno je pokretanje Moravske misije između 863. i 885. godine, u sve tri njene istorijske faze, imalo ključni uticaj na budući civilizacijski razvoj, kojim je profilisana treća hrišćanska civilizacija u Evropi – slovenska, odmah iza vizantijskogrčke i rimolatinske. Podsticaj za njeno misionarsko pokretanje imao je vojnopolitički i crkveni karakter, izazvan direktnim traženjem moravskog kneza Rastislava da imperator Mihailo III (855–867). U tom periodu su Velika Moravska i zapadnoslovenska knjaževstva bila pod vojnom, političkom i crkvenom vlašću Istočno-franačke (Germanske) države, koja je održavala svoj protektorat preko crkvenih upravnih instrumenata i rimolatinske hrišćanske hijerarhije. Ovakva situacija bila je prepreka za objedinjavanje zapadnoslovenskih naroda iz cijele srednjedunavske oblasti u nezavisni entitet, kao i za stvaranje samostalne slovenske hrišćanske crkve. Prethodno je papa Nikola I (858–867) odbio da pošalje episkopa u Moravsku radi proglašenja crkvene nezavisnosti, pa je zato naredno obraćanje bilo upućeno pravoslavnom vizantijskom

Konstantinopolju. Dalje je slijedila precizna diplomatska priprema dogovora između dvije strane, prema kojoj Istočna crkva nije poslala episkopa u Moravsku da bude na čelu Moravske crkve, već je politički projektovana specijalna Misija ćesara Varde (vojni strateg) i vaseljenskog patrijarha Fotija – kao dvije najuticajnije ličnosti iz visokog upravnog kruga Vizantije. Podsticanje oficijelizacije slovenske bogoslužbe i slovenske pismenosti trebalo je da posluži kao političko sredstvo za privlačenje Zapadnih Slovena pod zaštitu Istočne crkve i Konstantinopolja. Zato su kao predvodnici i opredijeljeni vizantijski misionari formata sv. Konstantina Filozofa i sv. Metodija, a nijesu bili uzeti u obzir učeni ljudi slovenskog roda. Imalo se u vidu njihovo prethodno misionarsko iskustvo, kao i visoki stepen afirmisanosti – prvog kao filozofa i hartofilaksa (patrijarhovog sekretara prim. prev.), a drugog kao arhonta Slovenske bregalničko-strumičke arhontije (knjaževstva) u Makedoniji.

Početna političko-misionarska utemeljenost ove epohalne civilizacijske akcije dala joj je čisto vizantijsko-moravski karakter uzajamnih vojnopolitičkih interesa. Ali duhovna i kulturno-prosvjetiteljska postavljenost je učinila Misiju prepoznatljivo slovenskom, sa jasnom makedonsko-moravskom sveslovenskom akomodacijom. U suštini, složene pripreme za sveslovensku prosvjetiteljsku aktivnost vršene su u Makedoniji, gdje je standardizovan bogoslužbeni i književni slovenski jezik na osnovi makedonskih slovenskih govora iz okoline Soluna, prema njihovom glasovnom sistemu ustrojeno je i prvo slovensko fonetsko pismo – glagoljica, prevedene prve bogoslužbene i propovijedno-poučne hrišćanske knjige na slovenski jezik, pripremljeni njihovi učenici i saradnici koji su pomagali odvijanje Misije dok nijesu stasali sljedbenici iz reda zapadoslovenskih naroda, itd. Vizantijski karakter Misije naložio je misionarima da svojim propovijedima prosvjećuju

hrišćane da ne prihvataju ostatke paganstva, već su posredno afirmisali teološke doktrine bliske Istočnoj crkvi. To je proizvelo direktne konfrontacije sa franačkim rimolatinским duhovništvom, čiji su velikodostojanstvenici bili neprijateljski nastrojeni prema rasprostriranju slovenskog jezika u bogoslužbi i pismenosti.

Ali 867. godine nastupaju nove političke i crkvene prilike u Konstantinopolju, kada su sa vizantijske javne društvene i crkvene scene sklonjeni glavni arhitekti Moravske misije: imperator Mihailo III i česar Varda su bili ubijeni, a patrijarh Fotije je bio smijenjen sa prijestolja Istočne crkve. Saveznički odnos novog vizantijskog imperatora Vasilija I (867–886) prema apostolskoj crkvi u Rimu i prema Istočno-franačkoj imperiji postao je ozbiljan politički i crkveni razlog da se misionari Sv. Konstantin i Sv. Metodije sa dijelom učenika vrate iz Moravske u Vizantiju, a za povratak su odabrali vjerovatno put preko Venecije. Prva je destinacija vodila preko Koceljevog Panonskog slovenskog knjaževstva, koji je od misionara zatražio da se i u Donju Panoniju uvede slovenski jezik u bogoslužbu i pismenost radi osamostaljivanja slovenske crkve. Za taj cilj im je dodijelio 50 učenika koje je trebalo obučiti za bogoslužje, prevođenje i pisanje na slovenskom jeziku. U Panoniji su Sveta braća praktično produžila slovensku misiju, zadržavajući se nezavisno na tom zadatku manje od jedne godine.

Kasnije između 868/869. i 885. godine Moravska misija je politički i crkveno bila distancirana od uticaja Konstantinopolja. Početkom druge faze Misije 867. godine, a odmah nakon smrti Sv. Konstantina – Ćirila 869. godine, papa Nikola I i njegov nasljednik, papa Hadrijan II (867–872) htjeli su da zadrže svoj duhovni uticaj u slovenskim sredinama sa već provjerenom funkcionalnom crkveno-političkom strategijom Konstantinopolja. Dočekujući u Rimu slovenske misionare, papa Hadrijan II je

iskazao konkretne crkveno-političke namjere: blagoslovio je na slovenski prevedene knjige koje su sa sobom donijeli sv. Braća, a dao je i zvanično odobrenje Rimske crkve da se bogosluži i na slovenskom jeziku. Sa tim je stara Pilatova doktrina trojezičnosti u hrišćanstvu konačno srušena u zapadnohrišćanskoj dogmatici, a slovenska bogoslužba je dobila zvaničan status u Rimskoj crkvi. To je trebalo da predstavlja podsticaj da bi se zadržalo praktikovanje apostolske liturgijske tradicije među Slovenima.

Nakon smrti sv. Konstantina – Ćirila 869. godine nastupila je treća faza Moravske misije, koja je trajala do smrti sv. Metodija i proгона učenika Ćirila i Metodija iz Moravske 885. godine. Slovensko misionarstvo sv. Metodija bilo je stavljeno u poziciju povremenog održavanja hrišćansko ekumenskih tendencija za balansiranja odnosa između Istočne i Zapadne crkve. Posljedično, kako su otopljavali odnosi između Vaseljenske patrijaršije u Konstantinopolju i pape u Rimu, tako je i djelovanje Sv. Metodija dobijalo snagu i značenje. Ali, nakon što je došlo do zahlađenja međusobnih crkvenih odnosa, naglo se pogoršavaju uslovi slovenskog misionarstva i često je Sv. Metodije bio izložen osudama – pa se čak nalazio i u zatočeništvu. Za taj period sveslovenske Moravske misije je karakteristično da su se crkveni i politički interesi pape u Rimu usmjerili prema formiranju opšte slovenske moravsko-panonske dijaceze, koja bi bila pod njegovom duhovnom jurisdikcijom. Zbog toga je papa poslao specijalnu poslanicu moravskom knezu Rastislavu, nitrantskom knezu Svetopolku i panonskom knezu Kocelju kojim im saopštava da u njihove zemlje šalje Sv. Metodija u svojstvu papskog legata (poslanika): „...da vas uči kao što ste tražili, da Vam na vašem jeziku objasni knjige cijelog crkvenog čina u cjelosti, zajedno sa svetom misom, liturgijom i sa krštenjem“ (*Žitije Sv. Metodija, glava 8*). U odnosu na ekumenski red hrišćanskog bogoslužjenja i propovijedanja, u

istoj osmoj glavi Žitija sv. Metodija navodi se papina zapovijest: „... Čuvajte samo ovaj običaj, na misi najprije da se čitaju apostoli i jevanđelje na rimskom (latinskom) a zatim na slovenskom.“ Na traženje kneza Kocelja da papa da političku garanciju autonomije slovenske hrišćanske crkve, papa je rukopoložio sv. Metodija za arhiepiskopa svih slovenskih oblasti zajedno sa njegovih 20 pratilaca, kao arhijereja. Čak i kultno-legendarno Homantijanovo kratko Žitije sv. Klimenta Ohridskog dozvoljava da je među rukopoloženim arhijerejima bio i ovaj njihov istaknuti učenik, kao episkop dijela slovenske dijaceze u čijem su sastavu bili Istočni Ilirik sa Makedonijom kao njegovom centralnom oblašću. U dijelu medijevalistike to je indirektno podstaklo pretpostavku da je u ovom periodu apostolski hrišćanski uticaj Metodijeve slovenske arhiepiskopije bio prisutan čak u Makedoniji i Crnoj Gori (Duklji), preko arhipastirstva sveslovenskog arhiepiskopa sv. Metodija i slovenskog episkopa sv. Klimenta.³

³ Prilikom vraćanja učenika sv. Ćirila i Metodija na Balkan veći dio Makedonije je već bio osvojen od Prvog bugarskog carstva. Oni su priznali političku nadležnost uspostavljene bugarske državne vlasti, ali nijesu prihvatili nadležnost tamo uspostavljene hrišćanske crkvene hijerarhije Vaseljenske patrijaršije u Konstantinopolju. Prema kratkom *Žitiju sv. Klimenta* koje je sastavio Homatijan, pretpostavlja se da se on vratio u Makedoniju u svoju Veličku episkopiju već kao slovenski episkop. Zato i nije imao potrebu da traži odobrenje od visoke crkvene hijerarhije bugarske države ili direktno od Konstantinopolja za slovensko bogoslužjenje u svojoj autonomnoj crkvenoj eparhiji. Posebno treba imati u vidu kanonsko-hijerarhijsku pozicioniranost Metodijeve slovenske arhiepiskopije u crkveno-političkom odnosu između Istočne i Zapadne crkve, koje je sv. Klimentu direktno garantovalo pravo da kao slovenski episkop protežira hrišćansku ekumensku ideju – balansirajući posljedice crkveno-političke konfrontacije između dvije još uvijek nerazdvojene, ali, po mnogo dogmatskih pitanja, razjedinjene crkve. Svakako da su nakon vraćanja Vizantijskog političkog i

Već nakon smrti Sv. Metodija 885. godine ovako postavljeno slovensko ćirilometodijevo misionarstvo nije realizovalo politička i crkvena očekivanja niti Vizantije, niti pape u Rimu. Preostalo je da dio njihovih progonjenih učenika produži slovensku misiju, najprije od 886. do 893. godine samo kao podsticaj slovenskoj afirmaciji u gotovo hristijanizovanom Prvom bugarskom carstvu, a već nakon Preslavskog sabora 893. godine najistaknutiji među njima sv. Kliment, sv. Naum i Konstantin Prezviter su se povukli u Makedoniju u Slovensku episkopiju sv. Klimenta u Ohridu – formirajući za slovenstvo prestižnu Ohridsku duhovnu i književnu školu. Njegovanje izvornih ćirilometodijevskih sveslovenskih ideja u njoj onemogućilo je da Moravska misija ostane prekrivena istorijskim zaboravom vremena koje je slijedilo.

Uništavanje izvornih pisanih svjedočanstava, ali i promjena i tumačenja prilikom prenošenja događaja iz prošlosti koji su trebali da postanu prilagođeni istorijskoj istini u službi tuđih crkveno-političkih i kulturnih potreba, postale su ozbiljna prepreka da se precizno rekonstruiše savremeno istraživanje hrišćanske tradicije u srednjovjekovnoj Dukljanskoj slovenskoj

crkvenog protektorata u Makedoniju i u Ohridsku arhiepiskopiju, pobjedom nad makedonsko-slovenskim Samuilovim Carstvom 1018. godine, bila aktuelna nastojanja da se popularni kult sv. Klimenta stavi u funkciju istočnopравoslavne političke doktrine. Zato je i ohridski arhiepiskop Teofilat (Vizantinac po rodu) sastavio životopis sv. Klimenta – ali je sadržinu prilagodio crkvenopolitičkim interesima Konstantinopolja. Tamo je pogrešno navedeno da je navodno bugarski vladar Boris postavio njihovog učenika za nezavisnog episkopa. Aktuelni crkveni i politički uslovi u vrijeme boravka sv. Klimenta u Ohridu kao slovenskog arhijereja, nijesu dozvoljavali da njegovo episkopsko proglašenje obave – niti Vaseljenska patrijaršija u Konstantinopolju u vrijeme bugarskog vladara Borisa, niti sinod novoproglašene bugarske slovenske dijaceze u Preslavu poslije Preslavskog sabora 893. godine, kada se bugarski vladar Simeon proglasio za cara.

arhontiji. Otuda i mi smatramo kao neprihvatljive tvrdnje da Dukljansko slovensko knjaževstvo treba razumijevati kao svojevrsnu periferiju globalnih procesa javljanja i utemeljenja sveslovenskog bogoslužnja, književnosti i pismenosti. Posebna greška pozicije takvog predstavljanja proizlazi usljed nedovoljnog sagledavanja uticaja crkvene politike pape prema afirmaciji slovenske bogoslužbe i pismenosti u hrišćanskom životu Duklje, koji se razvijao pod jurisdikcijom rimolatske crkve. Posebno je važno naglasiti da, sveukupni procesi na ovom prostoru nijesu pravilno sagledani zbog jednostranog tumačenja Moravske misije, da je u sve tri faze imala istočnopravoslavni crkvenopolitički karakter.⁴ Zato u paleoslavistici još uvijek nije tačno utvrđeno kada u knjaževstvu Duklja zvanično počinju da razvijaju slovenske prosvetiteljske ideje.

Neki su istraživači bili skloni da prihvate kako su standardizovani bogoslužbeni i književni staroslovenski jezik i ustrojeno slovensko pismo prodrli kasnije u Duklju, odnosno najranije u X vijeku, pa čak i u drugoj polovini XII vijeka. Ali nijesu samo posredni kultno-legendarni izvori, već iznad svega analiza i tumačenje istorijskih procesa u tom periodu i na tom prostoru dozvolili da se pretpostavi da su dukljanski Sloveni

⁴ Ovakva pogrešna predstava o slovenskom misonarstvu se gradi uglavnom na osnovu sardžaja opširnijih žitija sv. Konstantina-Ćirila i sv. Metodija (poznatih *Panonskih legendi*). Uglavnom je riječ o kultno-legendarnim sastavima, a ne sa sigurnošću zasnovanim istorijskim izvorima. Analiza reflektovanja procesa u njihovoj sadržini jasno potvrđuju da su Panonske legende napisane u prvoj polovini XI vijeka, nakon pada Samuilovog carstva, čije su tekstološko kultno-legendarne transformacije prilagođene crkveno-političkim interesima Vizantije da bi se zamijenio prethodni apostolsko-ekumenski karakter Ohridske arhiepiskopije i da se regrutuje pastva pod duhovnim okriljem Vaseljenske patrijaršije. Otada je i hrišćanstvo u dijaezi Ohridske arhiepiskopije počelo da praktikuje istočnopravoslavni obred i bogoslovlje.

imali kontakte sa sveslovenskim prosvjetiteljskim idejama još u periodu aktuelnog odvijanja ćirilometodijevske sveslovenske misije. Naime, otkako je 867. godine zgasnuo vizantijsko politički i crkveni istočnohrišćanski karakter Moravske misije, sazreli su uslovi da se sv. Braća misionari vrate u Vizantiju. Njihov povratak preko Venecije ne isključuje mogućnost da su tada nastali i prvi kontakti sa slovenskom pismošću i glagoljicom učenika rodом Slovenaca, Hrvata, Bosanaca i Crnogoraca (Dukljana). Veća je vjerovatnoća da je uspostavljanje staroslovenskog bogoslužbenog i književnog jezika i slovenskog glagoljskog pisma dobilo plodno tle u Duklji nakon što je papa Adrijan II primio u Rimu svete Ćirila i Metodija, kada je blagoslovio slovenske prevedene knjige, da se iz njih bogosluži na slovenskom jeziku. Ovakav papin crkvenopolitički gest, da se bogoslužba vrši na slovenskom jeziku, počeo je da se koristi u prilog potvrdi suvereniteta apostolske liturgijske tradicije među slovenskim hrišćanima, razumije se i među Slovenima u Duklji.

Postoji još jedan istorijski događaj koji bi mogao direktno da utiče na javljanje slovenskog prosvetiteljstva u srednjovjekovnoj Duklji. Naime, nakon smrti sv. Ćirila u Rimu 869. godine sv. Metodije se vratio Moravsku da bi produžio slovensku misionarsku aktivnost, a crkvene okolnosti su nalagale da ga papa rukopoloži za arhiepiskopa moravsko-panonske dijaceze sa ranijim Ilirikom i Makedonijom. Kulno-legendarni izvori tvrde da prilikom organizacije dijaceze Metodijeve sveslovenske arhiepiskopije njegov najdosljedniji učenik sv. Kliment, bio je postavljen za episkopa i rukovodio je slovenskom episkopijom, u čijem sastavu su bile Istočni Ilirik sa Makedonijom kao centralnom oblašću. Istorijska potvrđenost ovog događaja treba direktno da nam otvori putokaz za makedonsko-crnogorske duhovne i kulturne veze u srednjovjekovlju od perioda Svetoklimentove ohridske duhovne

i književne škole, da bi time potisnuli neke savremene naučne tendencije sa ciljem asimilacije crnogorskog i makedonskog duhovnog i kulturnog identiteta: oba sa posebnom tradicijom i istom takvom savremenošću.⁵

Treba naglasiti da je nakon Preslavskog sabora 893. godine novi bugarski vladar Simeon (893–927) organizovao hrišćanstvo kao samostalnu slovensku dijacezu sa sjedištem u Preslavu i pod vrhovnom jurisdikcijom Konstantinopolja, dok je u Ohridu sv. Kliment nastavio da autonomno rukovodi svojom dijacezom – rukopolažući arhijereje, đakone i sveštenike. Takvu je poziciju imao jer je produžio sa čuvanjem izvornih duhovnih i kulturnih ideja Moravske misije sv. Ćirila i Metodija i deklarisanjem ekumenskog hrišćanskog odnosa, pri čemu je bio nezavisan – kako u odnosu na Konstantinopolj, tako i spram pape u Rimu. U takvim okolnostima nije za očekivati da nema saradnju sa dukljanskom slovenskom dijacezom, ne u smislu podijeljene hijerarhijske zavisnosti jedne od druge, već kao odraz dviju teritorijalno bliskih i samostalnih crkava koje povezuje tradicija slovenske ekumenske hrišćanske ideje podržane od pape u Rimu u periodu Sveslovenske arhiepiskopije sv. Metodija. Pored toga, postoje sačuvana saznanja da su Svetoklimentovi učenici (legendarno navedeno njih oko 3.500) išli da propovijedaju i da poučavaju onamo gdje se čuo i razumijevao slovenski jezik. Svakako da se njihova slovenska propovjedna i poučna aktivnost odvijala i u Dukljanskoj dijaezi, za koju nije precizirano da li je bila u posrednoj zavisnosti od Dračke arhiepiskopije – imajući u vidu tumačenje spiska potčinjenih episkopija tamošnjeg sufragana s

⁵ Ovakve međusobne makedonsko-crnogorske interkulturne i duhovne participacije u obasmjera, aktivno su se projektovale kao odraz globalnih procesa koji su se razvijali preko duhovne i kulturne trase *Via Egnatia*, koja se usmjeravala iz Italije ka Makedoniji – preko Jonskog mora, izlazila na Balkan kod Drača, pa preko Elbasana i Ohrida stizala do Soluna.

kraja IX ili početka X vijeka: o *Dioklédias*, o *Scodrôn*, o *Driváston*, o *Poláthon*, o *Antiváreos* i dr.⁶ Možda su bliži istini oni istraživači koji smatraju nedokazanom neposrednu jurisdikciju, pri čemu bi slovenska Dukljanska episkopija imala samostalni status sa apostolskim papskim uticajem. Upravo se i u ljetopisu Konstantina Porfirogeneta iz X vijeka navodi da je u tom periodu Duklja bila izvan Dračke teme. Na taj način su očekivano dolazili do izraza i kontakti sa Svetoklimentovom ohridskom duhovnom i književnom školom na osnovi razvitka slovenske bogoslužbe i pismenosti u Duklji, ali to je ipak bilo pažljivo dozirano, u granicama kontrole od strane rimokatoličke crkve. U takvim uslovima se nijesu mogli široko rasprostrirati, ali ni kasnije sačuvati postojeći slovenski pisani i književni spomenici nastali u dukljanskim skriptorijumima – kao izvorno svjedočanstvo o alternativnom postojanju slovenske bogoslužbe i pismenosti, naspram rimokatoličke. Ali kao kontinuitet duhovnih i kulturnih veza sa Ohridom, sve do kraja X i početka XI vijeka u Duklji postoje hrišćanski propovjednici na slovenskom jeziku – podržani od dukljanskih kneževa. O tome je svjedočanstvo ostavio dubrovački benediktinski monah i historičar Mavro Orbini (1563–1610), Crnogorac rodom iz Kotora – da su u gore navedenom periodu, u Duklji postojali hrišćanski propovjednici koji „su slovenskim riječima prenosili hrišćansko učenje u duše slovenskih varvara“⁷

⁶ Ne treba zanemarivati mogućnosti da su takvi izvori prepisivani u više navrata u kasnijim periodima, pa otuda dozvoljavamo da su kasnije vizantijski hroničari vršili izvjesne intervencije u prilog prilagođavanja podataka aktuelnih za ta vremena političkim ili crkvenim interesima.

⁷ Ali na žalost, upravo je on u reprintu njegovog kompilativnog djela *Kraljevstvo Slovena* objavljenog u Pezaru 1601. godine, iz vizantijskih hronika preuzeo imenovanja makedonske i dukljanske (crnogorske) zemlje kao Bugarska i kao Srbija. Zbog toga u trećem dijelu govori o južnoslovenskim zemljama: Srbiji, Bosni, Humu i Bugarskoj.

Tokom X vijeka Dukljansko knjaževstvo je imalo samostalan status u odnosu na centralizovanu vizantijsku vlast, a ono se posebno učvrstilo kao vazalna država Duklja početkom vladavine kneza Vladimira (oko 970–1016) – na teritoriji od Boke Kotorske do rijeke Bojane. Njegova je vladavina bila vojnički ugrožena osvajanjima makedonskog cara Samuila (976–1014), čiji je prijesto i titularna (pomjesna) crkva bila u Makedoniji: u Prespi a kasnije u Ohridu. U periodu privremenog vojnog zatišja sa Vizantijom krajem X vijeka, makedonski vladar je započeo vojne pohode u Dalmaciju, Duklju, Bosnu, Rašku i Hrvatsku. Vizantija nije pokazala politički interes da vojnički pomogne ovim zemljama prilikom Samuilovog osvajачkog pohoda. Najprije je bio osvojen Drač gdje je kao vladara postavio Ašota (za kojega je vjerio ćerku Miroslavu) i u naletu je produžio ka sjeveru, sve do Zadra. Duklja je bila poražena 997. godine u bici na rijeci Bojani, gdje je knez Vladimir zarobljen i poslat u zatočeništvo u Prespu. Tamo je došlo do vladarskog braka između kneza Vladimira i Samuilove ćerke Kosare, što je u političkom smislu moglo da se shvati kao mirovni dogovor. Knez Vladimir se vratio da vlada Dukljom dobivši na upravu i Dračku oblast, pristajući pri tome na vazalsku lojalnost. Do smrti cara Samuila i još četiri godine krhke vlasti makedonskim carstvom njegovih nasljednika, sina Gavрила Radomira (1014–1015) i sinovca Jovana Vladislava (1015–1018), knjaževstvo Duklja je dijelilo zajedničke vojno-političke, crkvene i kulturne prilike. Već 1016. godine Jovan Vladislav hoće da povрати Duklju i Skadar direktno pod svoju vojnu vlast, zato 22. maja (po starom kalendaru) ubija na prevaru dukljanskog kneza Vladimira. Čak i legendarna svjedočanstva tvrde da je Vladislav vjerovatno bio bogumil i da mu je veoma smetala hrišćanska pobožnost dukljanskog kneza, koja ga je u Makedoniji i Duklji činila veoma popularnim i poštovanim. Kultno-legendarna svjedočanstva kazuju da je

princeza Kosara izmolila da tijelo kneza Vladimira odnese u njegovo knjaževstvo, kojom prilikom ga je sahranila u Krajinskom manastiru Sv. Bogorodice Prečiste kod Skadarskog jezera, gdje je i organizovala monaški život (Cillegium sacrum Virginium) i gdje se i sama zamonašila pod imenom Teodora. Nakon njezine smrti 1018. godine i ona je pokopana u istom manastiru, pored svojeg supruga, kneza Vladimira. Kao što je 1015. godine Vladislav otpočeo vladavinu Makedonskim carstvom ubistvima, tako je 1018. godine i sam ubijen od dukljanske vojske prilikom neuspješnog pokušaja da vojnom silom povрати Drač. Nakon njegove smrti ugaslo je i postojanje Samuilovog makedonskog slovenskog carstva.

Car Samuilo je osvojene zemlje integrisao dostojanstvenim političkim odnosom, pri čemu je iz tih sredina regrutovao vojnike za svoju vojsku – kojima je vjerovao i na čiju se samopožrtvovanost oslanjao. Po ovom odnosu se može porediti sa Aleksandrom Velikim – Makedonskim, kada je u IV vijeku pr.n.e. podstakao novu eru globalizacije sa različitostima i sličnostima među narodima. Primarno je što je Samuilovo makedonsko carstvo predstavljalo istorijski trijumf procesa afirmacije slovenske hrišćanske civilizacijske svijesti u južnoslovenskim sredinama i u samoj Kijevskoj Rusiji, pri čemu ga je tamo u nadmoćnu poziciju na društvenoj sceni dovelo slovenstvo kao kolektivni identitet (prema tome kao i u Makedoniji i Crnoj Gori). Već uspostavljena slovenska tradicija u njegovoj državi jednako se distancirala od vizantijskih i bugarskih duhovnih i kulturnih procesa. Vojno-politički, duhovni i kulturni procesi aktivirani postojanjem Samuilovog slovenskog carstva odigrali su značajnu ulogu u budućim promjenama geostrateških odnosa na Balkanu, pri tome i u Duklji (Crnoj Gori). Upravo su globalističke ambicije njegovog carstva dovele do jačeg uticaja na već zaživjeli *bogumilski pokret i učenje*, koje se nespriječeno širilo među osvojenim

prostorima i narodima – pa i kod Dukljana. Riječ je o jeretičkom/krivovjernom učenju koje je proizašlo kao opoziciona ideologija konzervativnoj i jednom za svagda objavljenoj hrišćanskoj ideologiji i bogoslovlju. Ali sama indirektna podrška bogumilstvu u Carstvu i u svim teritorijama kojima je ovladalo, koristila se da bi se neutralizirao vizantijski uticaj na duhovni i kulturni život.

Dijaceza Ohridske patrijaršije u vrijeme cara Samuila često je bila izložena promjenama u broju i rasporedu eparhija, njihovom spajanju ili ukidanju i oduzimanju, premiještanju episkopskih sjedišta, itd. Situacija sa dijecazama zavisila je od vojnih osvajanja ili gubljenja teritorija prilikom pobjeda i poraza Carstva. Njegove najšire granice bile su uspostavljene oko 1000. godine, a do propasti države 1018. godine jedan dio eparhija bio je oduzet od ohridske jurisdikcije. Treba napomenuti da je u cijelom periodu otkad je Duklja osvojena i stavljena pod vazalni odnos pod makedonskim carstvom, i njen hrišćanski crkveni život je bio organizovan u dijaeci Ohridske patrijaršije. Zato i ne treba da bude sporna tvrdnja da je tada u Duklju, pored rimolatske bogoslužbe i pismenosti, bila aktuelna i slovenska crkvena bogoslužba – izvođena iz staroslovenskih knjiga pisanih na glagoljici ili ćirilici. Ali tekstualna redakcija slovenskih bogoslužbenih i propovjedno-poučnih knjiga bila je prema izvornoj ćirilometodijevskoj strukturi, a ne prema vizantijskoj iz Konstantinopolja.

Osvajanjem uspostavljena makedonska vlast u Duklji bila je crkveno i kulturno izbalansirana jer se poklapala sa vremenom kada je Samuil za cara krunisao papa Grgur V (996–999). Makedonski vladar nije mogao preuzeti krunu bugarskih vladara kao što to tvrde neki istoričari, jer je prethodno vizantijski osvajač Jovan I Cimiskije (969–976) vratio istu u Konstantinopolj prilikom definitivnog nestanka Prvog bugarskog carstva. Zato su i sasvim pretenciozna i netačna

tvrđenja da je Samuilovo carstvo bilo bugarsko, i da je pri tome i Dukljansko knjaževstvo bilo osvojeno od „bugarske zemlje“. Takođe, bilo je sasvim nemoguće da vizantijski imperator Vasilije II da Samuilu krunu Konstantinopolja, jer su dvojica vladara bili u kontinuiranom vojnom neprijateljstvu. Približavanje Samuila Rimu bio je zajednički interes da se sa papom spriječi nametanje Istočne crkve u slovenskim sredinama, pri čemu je u njegovom periodu Ohridska patrijaršija bila pod indirektnim apostolskim i ekumenskim predanjem. Mirna crkvena koegzistencija između Ohridske patrijaršije i Barske episkopije uspostavljena je i održavana upravo na hrišćanskoj ekumenskoj i apostolskoj osnovi, sa podrškom pape u Rimu.

Prema raspoloživim izvorima i prema tumačenjima procesa toga perioda, poznato je da je poglavar Ohridske patrijaršije sa sjedištem na ostrvu Ahil, kod Male Prespe, bio German, dok se posredno za kraći period spominje i Nikola Čudesni (odnosno i Ignjatije?). Već je potvrđeno da se otkako su mirska i crkvena prijestonica preseljene u Ohrid, kao ohridski patrijarh pominje Filip, koji je vjerovatno prisustvovao krunisanju Samuila za cara. Nakon njegove smrti ohridski (vikarni) patrijarh postaje je David, u vrijeme vladavine Jovana Vladislava (1015-1018), koji je došao na prijesto Makedonskog carstva nakon ubistva vladara Gavрила Radomira 1015. godine i dukljanskog kneza Vladimira 1016. godine, a najvjerovatnije uklanja i aktuelnog patrijarha Filipa sa ohridskog crkvenog trona. Vjeruje se da je arhijerej David bio jedan od trojice duhovnika koji su učestvovali u nagovaranju dukljanskog kneza Vladimira da dođe u Makedoniju, gdje je bio ubijen. Upravo ga je učešće u prljavim političkim igrama u kojima je bilo i ubistava nečasno dovelo na ohridski crkveni tron, dok je vjerovatno prilikom ubistva Vladislava i on bio zamijenjen patrijarhom Jovanom Debarskim. Vjerovatno je ovaj arhijerej, Sloven po rodu, bio posljednji ohridski patrijarh i prvi vizantijski arhiepiskop

makedonske dijaceze, koja je od Vizantije spuštена na rang arhiepiskopije. Da bi mirnije uspostavila crkveni protektorat, Vizantija nije ukinula autokefalnost Ohridske arhiepiskopije, već je ona nominalno ostala jednako nezavisna kako u odnosu na Konstantinopolj, tako i u odnosu na Rim. Ali, tada je Vizantija otvorila općes uspostavljanja istočnopравoslavnog hrišćanskog obreda u Ohridskoj arhiepiskopiji.⁸

⁸ Izgrađena i uspostavljena slovenska civilizacija, kao dominantna među stanovništvom u Makedoniji, postala je ozbiljna prepreka za mirno uspostavljanje ponovnog vizantijskog političkog, duhovnog i kulturnog protektorata. Zato je još 1019. godine imperator Vasilije II (976-1025) posebnom poveljom izvršio izvjesnu reorganizaciju dijaceze Ohridske arhiepiskopije. Isto tako, vizantijski imperator se pobrinuo da prekine sjećanje stanovništva u Makedoniji o već osvojenom i uništenom slovenskom carstvu, pa je inicirao radikalne promjene prilikom imenovanja teritorija i stanovništva koje je živjelo tamo i u okolnim zemljama. Tada je veći dio teritorije Makedonije politički bio organizovan u posebnoj temi (u rang u upravnoг katepanata, ili dukata), preimenujući je u naziv „Bugarska“. Zbog toga je opet, u tom kontekstu osnovni dio geografske teritorije Bugarske bio organizovan u temi nazvanoj Paristrion, ili Paradunavon. Na taj način je u Makedoniji politički aktiviran proces potiskivanja etnonima Sloveni i slovenske zemlje, da bi bio zamijenjen nazivom Bugari i bugarske zemlje. Takvo vizantijsko administrativno preimenovanje makedonske teritorije u temu Bugarska nastavilo je da se primjenjuje u sljedećim, kasnijim ljetopisnim ili legendarnim pisanim sastavima kao oficijelna vizantijska politička terminologija: o makedonskoj zemlji kao „bugarskoj“, a o makedonskim Slovenima kao o „Bugarima“, iz čega je slijedilo da se i o Samuilovom carstvu piše kao „bugarskom carstvu“, o Ohridskoj arhiepiskopiji kao „bugarskoj crkvi“, ali i o samoj slovenskoj duhovnoj i kulturnoj tradiciji kao „bugarskoj“. Takav je i primjer sa vizantijskim preimenovanjem makedonskih slovenskih atributa sa „bugarski“ u dukljanskom književno-istoriografskom djelu *Kraljevstvo Slovena*, poznato i kao *Ljetopis popa Dukljanina* iz druge polovine XII vijeka. Slična je bila i politička inercija u drugim kasnijim

U periodu Samuilovog carstva uspostavljena slovenska duhovna, pisana i književna tradicija izvršila je uticaj na sve južnoslovenske sredine i Kijevsku Rusiju. Nakon državnog kraha 1018. godine u nekim od tih sredina je opstao i učvrstio se izvorni slovenski duhovni i kulturni život. Zbog vizantijskog nametanja uslova za neutralisanje slovenske bogoslužbe i pismenosti, u cilju prihvatanja istočnopravoslavnog hrišćanskog obreda, došlo je i do migracije iskusnih književnih djelatnika. Oni su napuštali makedonske crkve i manastire, a sa sobom odnosili i reprezentativne rukopisne knjige s kraja X i početka XI vijeka porijeklom iz Ohridske književne škole. Jedna od njihovih destinacija svakako je bila i Duklja i njene crkve i manastiri.

U tom istorijskom kontekstu Ohridske arhiepiskopije i pada Makedonije pod vizantijsku vlast, ostaje nam da istražimo kakav je bio status Dukljanske slovenske dijaceze nakon pada Samuilovog carstva?

Nakon smrti kneza Vladimira 1016. godine i poslije konačnog osvajanja Samuilovog carstva od strane Vizantije i Dukljansko knjaževstvo se našlo pod vizantijskom vlašću. Nije poznato kakav je bio politički odnos Vizantije prema ovoj ranije vazalnoj državi makedonskog carstva. Može se samo pretpostaviti da je uticaj vizantijske vlasti u postsamuilovoj Duklji trebalo da bude

izvorima, gdje je prilikom atribucije Dukljanske knjaževine i Dukljana, dolazilo do preimenovanja njihovog identiteta kao „Srpskih zemalja“, ili kao „Srba“. Savremeni kontekst i tumačenje ovih angažovano prilagođenih posrednih izvora ne može da opravda savremenu identifikaciju Samuilovog carstva i Dukljanskog knjaževstva sa kontinuitetom, prije njega već ugaslog i nepostojećeg Prvog bugarskog carstva, ili na kasniju političku pojavu Raške (odnosno, Srpske države) – jer su i sami argumenti romantičarske legende koje su prilagođene izvjesnim savremenim „patriotskim“ interesima za asimilacijom makedonskog ili crnogorskog duhovnog i kulturnoistorijskog identiteta.

sa političkom idejom za većom koncentracijom moći nego što je to bilo ranije. Ali vizantijski politički protektorat i dalje je doživljavan kao neprijateljski, a to je dopunski ohrabrilo rimolatski uticaj da spriječi zadržavanje Dukljansko-barske episkopije u dijaezi Ohridske arhiepiskopije – koja je bila izložena eparhijskoj reformi i podsticana na koegzistenciju sa Vaseljenskom istočnopравoslavnom patrijaršijom. To se potvrđuje i u sačuvanim prepisima triju povelja vizantijskog imperatora Vasilija II koji ih je izdao 1019, 1020. i 1025. godine, da u dijaezi Ohridske arhiepiskopije nijesu ostale eparhije Dukljanskog knjaževstva. Među hrišćanima u Duklji se širio i postajao prihvaćen svetiteljski kult 1016. godine ubijenog kneza Vladimira, koji je već počeo da se ugrađuje u vjerski, državotvorni i narodnosni identitet Dukljana (u sljedećim periodima Zečana i Crnogoraca).⁹ Osobeni kulturni doprinos davao je manastir Sv. Bogorodice Prečiste u Krajini pored Skadarskog jezera, gdje je bio grob dukljanskog kneza Vladimira i makedonske princeze Kosare. Najprije su narodne legende uzdignu slavu i poštovanje prema knezu Vladimiru, da bi se posredstvom njih uspostavili i širili kulturni oblici: religiozno-duhovni, književni, umjetnički i sl. Krajinski manastir prerastao je u značajan hrišćanski, ali i književni

⁹ Među hrišćanima se sv. Vladimir Dukljanski poštuje kao blaženi mučenik, mirotočivi čudotvorac, svetiteljski zaštitnik, kao prvi proglašeni svetitelj Duklje. U makedonskoj duhovnoj sredini je sve do savremenosti zadržan u memoriji kao svetiteljski patron crkava i manastira, vjerni i lojalni podržavalac Samuilovog carstva i kao pokretač razmjene kulturnih iskustava između dva prijateljska hrišćanska naroda (makedonskog i crnogorskog). Ovakav odnos ilustruje se i preko signaturnih atribucija uz njegove portrete naslikane u makedonskim crkvama i manastirima, gdje se imenuje kao Vladimir Ohridski, ali često i na zajedničkoj slikarskoj predstavi prikazujući ga među svetim Sedmočislencima – sv. Ćirilom i Metodijem i njihovim učenicima.

centar. U Duklji je povraćen dominantan uticaj benediktinskih monaha, čijim posredovanjem je hrišćansko predanje i njemu podređeni kulturni život ponovo razvijan pod rimokatoličkom tradicijom sa mediteranskim karakterom.

Već smo ranije istakli da je ponovnoj političkoj vladavini Vizantije u Duklji permanentno pružan otpor. Još je 1035/1036. godine osnivač nove dukljanske dinastije Vojislavljević, knez Stefan Vojislav (1018/1019–1043) uspio da za kratko vrijeme odbaci vizantijsku vlast, da bi kasnije bio zarobljen i poslat u zatočeništvo u Konstantinopolj. Tada je i u Makedoniji stanovništvo još uvijek gajilo nadu u vraćanje samostalnog Samuilovog slovenskog carstva i oslobađanje od vizantijske vlasti. Zato je i 1040/1041. godine Petar Deljanin, sin cara Gavрила Radomira i unuk cara Samuila, pokrenuo oslobodilački ustanak, a ustanici su zauzeli Skoplje i probili se do Soluna. To je podstaklo i druge balkanske zemlje i narode da se priključe i vojnički pomognu makedonske ustanike, sa realnom mogućnošću da se i oni oslobode vizantijske vlasti. U makedonski ustanak aktivno se uključio i dukljanski knez Vojislav pošto je pobjegao iz zatočeništva u Konstantinopolju, kada je i oženio Samuilovu unuku Nedu, vodeći je sa sobom kao drugu dukljansku princezu iz Makedonije (poslije Samuilove ćerke Kosare). Ustanak Petra Deljanina pretrpio je neuspjeh zbog izdajstva Alusijana – drugog sina cara Jovana Vladislava. Zato je, sa druge strane, dukljanski knez Vojislav iskoristio pogoršane vojne prilike u Vizantiji da se oslobodi njene vlasti. Tako je na jesen 1042. godine u bici kod Bara knez Vojislav žestoko razbio vizantijsku vojsku, a njegov sin Gojislav pobijedio vizantijske vazalske vojske Raške, Bosne i Huma kod Klobuka (u blizini današnjeg Nikšića) – kojom prilikom je spriječeno ujedinjavanje savezničkih vojski. Vizantijska vlast bila je tako trajno uklonjena i Duklja je ponovo postala nezavisno knjaževstvo. Poslije smrti kneza Vojislava 1043.

godine, tokom naredne dvije godine knjževstvom je upravljala princeza Neda sa sinovima.

Nakon njene smrti 1045. godine Dukljom je započeo da vlada knez a kasnije i kralj Mihailo (1046–1081), sin kneza Vojislava i princeze Nede. Njegovom vladavinom je nastao novi civilizacijski sloj istorijskog razvoja na osnovi drevnog dukljanskog (a kasnije zetskog i crnogorskog) državotvornog, duhovnog i kulturnoistorijskog identiteta. U to vrijeme su aktuelni globalni vojno-politički i crkveni procesi bili razrešavani na raskršću u čijem su središtu bili prostori Makedonije i Duklje. Posebno imamo u vidu dva ključna istorijska događaja: 1. godine 1054. se dogodila šizma sa definitivnom podjelom između Istočne i Zapadne crkve; 2. vojničke prilike nastale 1072/1073. godine makedonsko-duklijanskim ustankom Đorđa Vojteha i sina dukljanskog kneza Bodina.

Dogmatski sudar između crkava Istoka i Zapada 1054. godine, otvorio je prvi po rodu Vizantinac na poziciji ohridskog arhiepiskopa Lav (1037–1056), koji je snažno uticao na vasiljenskog patrijarha Mihaila Kerularija (1043–1058) da se suprotstavi pokušajima pape Lava IX (1049–1054) da obnovi uticaj na dijaceze u Južnoj Italiji, ali i da ignoriše pomirljive poruke poslate preko papskih legata u Konstantinopolj. Ohridski arhiepiskop Lav poslao je *Enciklike* svim episkopima „Francima i monasima, i narodima, i samom velečasnom papi“, kao i još dva žestoka polemička pisma. To je poslužilo kao formalni povod za nastanak šizme, koja je iskopala duboku duhovnu provaliju između Istočne i Zapadne crkve, koja se do našeg, savremenog hrišćanstva ne može ispuniti nikakvim pomirenjem. Granica hrišćanske podjele bila je povučena upravo između Ohridske arhiepiskopije i Dukljansko-barske episkopije/arhiepi-skopije. Tada je i definitivno bio potisnut ekumenski apostolski karakter Ohridske arhiepiskopije i biva uspostavljena njena duhovna istočnopравoslavna zavisnost, a Dukljanska dija-ceza je

produžila rimolatinšku crkvenu tradiciju iz drevne Prevalitane. Sljedeći crkveni procesi u cijeloj Jugoistočnoj Evropi samo su snažili duhovne i političke antagonizme u vizantijskom i slovenskom svijetu, da bi se kao finalna posljedica javila četiri Krstaška rata 1096, 1147, 1189. i 1195. godine.

Godine 1072. pokrenut je drugi makedonski antivizantijski ustanak Đorđa Vojteha. Ustanak se široko rasplamsao vojnim savezništvom i savezničkim učešćem dukljanskog kneza Mihaila, koji je poslao da ratuje vojskovođu, sina Bodina. Zato sa istorijske distance ovaj ustanak ima karakter makedonsko-crnogorskog vojnog savezništva u naporima da se odbaci vizantijska vlast u Makedoniji i Crnoj Gori. Nakon Bodinovih ustaničkih pobjeda kod Prizrena i Đorđa Vojteha kod Skoplja, makedonski ustanici su uzeli u obzir Bodinovo blagorodno vladarsko porijeklo i tom prilikom ga proglasili za cara – preimenovavši ga u Petar, u čast i slavu Petra Deljanina¹⁰. Provizantijski opredijeljeni makedonski feudalci stali su u odbranu ličnih interesa i izdajom uticali na poraze ustanika, a Đorđe Vojteh i Bodin su bili zarobljeni i poslati u Konstantinopolj. Surovo mučen tokom putovanja Đorđe Vojteh je preminuo, dok je Bodin bio uz pomoć diplomatskih napora vraćen u Duklju.¹¹

¹⁰ U ljetopisnim izvorima srijeće se njegova atribucija i kao *rex Bulgarinorum*, odnosno „kralj Bugara“, iz razloga što je nakon 1018. godine vizantijski imperator Vasilije II preimenovao prostor Makedonije u katapanat Bugarska. Ovo administrativno imenovanje katapanata u Makedoniji kao Bugarska, u budućim istorijsko-ljetopisnim izvorima je uslovalo da se za Samuilovo carstvo i Ohridsku arhiepiskopiju koriste atribucije: Bugarska za Makedoniju, Bugari za slovensko stanovništvo u Makedoniji i „bugarska“ za makedonsku zemlju i Ohridsku dijacezu. Otuda se i u izvorima za budućeg dukljanskog kralja Bodina ne zapisuje atribucija slovenski ili makedonski, već „Bugara“ („Bugarski“) – svakako ne odnoseći se na tada već nestalo Prvo bugarsko carstvo.

¹¹ Hroničari savremenici ovih događaja zapisali su da je čak krajem 1073. godine konačno bio „ukroćen“ narod u Makedoniji, koji je nastavio da živi pod

Ubrzo nakon propasti ustanka Đorđa Vojteha, 1077. godine dukljanski vladar Mihailo uspio je da od pape Grgura VII (1073–1085) izdejstvuje izdizanje svojeg knjaževstva u rang kraljevstva, i on postaje okrunjeni kralj. Samostalnost i suverenitet Dukljanskog kraljevstva zvanično je priznat i od Vizantije. Cjelovito su sazreli uslovi za novu državnu organizaciju Duklje iz plemenskog u razvijeni feudalni poredak. Hrišćanska crkva trebalo je da dobije poziciju duhovnog i kulturnog pokretača društva. Već tokom vladavine kralja Bodina (1082–1108), 1089. godine Barska biskupija/episkopija je dobila palij i bulu od protopape Klimenta III (1084–1100) za uzdizanje u rang nadbiskupije i mitropolije, a biskupu Petru je priznata titula barskog nadbiskupa i mitropolita (*Petro, Doclensis sedis arhiepiscopo*).¹² Barskoj nadbiskupiji je bila podređena jurisdikcija (sufraganstvo) sedam primorskih biskupija (u Baru, Kotoru, Ulcinju, Svaču, Skadru, Drivastu i Pilotu), kao i Bosanske, Travunijske i Raške biskupije,¹³ kao i svih manastira

jarmom Vizantije. Zato, opet napominjemo da je dukljansko učestvovanje u dva makedonska ustanka od 1040. i 1072. godine odrazilo istorijsku predstavu o makedonsko-crnogorskim interpolitičkim, interduhovnim i interkulturnim međusobnim uticajima: od ratno-osvajачkih i vazalnih odnosa u vrijeme Samuilovog carstva, do međusobno iskrenih savezničkih iskustava u postsamuilovoj Makedoniji i Duklji – koje se dvostrano rafiniralo još na duhovnom i na kulturnom planu u istorijskom razvoju makedonskog i crnogorskog naroda.

¹² U dosadašnjim istraživanjima spominju se još dvije prethodno izdate papske bule iz 1062. i 1067. godine. Postoje sumnje da su one bile falsifikovane od stanovnika Bara, po uzoru na Dubrovačke bule, a da je bula iz 1089. godine napisana na osnovi falsifikovanog obrasca druge bule iz 1067. godine koji je protopapa Kliment III dobio na uvid.

¹³ Početkom XI vijeka episkopi u Nišu, Prizrenu, Lipljanu i u Rasu (Raška, osnovana Poveljama Vasilija II 1019. i 1020. godine), najprije su bile pod Solunskom, a od 1025. godine pod jurisdikcijom Ohridske arhiepiskopije.

sa rimolatskim, vizantijskogričkim i slovenskim obredima. Sufraganstvo za eparhije sa istočnopravoslavnim obredom uglavnom se odnosilo na Rašku, čija je episkopija imala dijaezu na teritoriji Srbije, prema kojoj su Dukljansko kraljevstvo i Barska nadbiskupija imale rezervisan politički i duhovni odnos. Osim episkopije u Raškoj (Rasu) koja je formirana 1019. godine, na današnjem srpsko-kosovskom prostoru ranije su postojale episkopije u Nišu, Lipljanu i u Prizrenu. Uglavnom su bile pod jurisdikcijom Ohridske arhiepiskopije. Dukljanski vladari snažno su podržavali Barsku nadbiskupiju i njene poglavare – nadbiskupe, a bili su i ktitori hrišćanskih hramova. Takav njihov odnos svjedoče i sačuvane vladarske povelje i isprave, poput onih kralja Bodina iz 1100. godine i kralja Đorđa iz 1115. godine kojom je crkva Sv. Martina u Šumetu priložena manastiru Sv. Benedikta na Lokrumu. U tom periodu izgrađeno je i obnovljeno više manastira i hramova, patristički pregled govori da su hramovi najčešće bili posvećeni sv. Đorđu i svetim mučenicima Sergiju i Vaku. Sveti Đorđe je bio i svetiteljski zaštitnik dukljanske dinastije Vojislavljević, pa su čak i katedralni hramovi u Kotoru i Baru posvećeni ovom svetitelju. Većina hramova u Duklji oformljena je kao književni centri ili skriptorijumi, uglavnom duž primorja i u kontinentalnom dijelu – kao što je bio primjer sa manastirom Sv. Bogorodice Prečiste u Krajini na Skadarskom jezeru. Tamo je hrišćanstvo pospješeno njegovanjem svetiteljskog kulta dukljanskog kneza Vladimira i primjenjivan je staroslovenski jezik u narodnoj/zetskoj varijanti. Upravo je na tom slovenskom jeziku bilo sastavljeno i Žitije sv. Vladimira, kao kulturna podrška dukljanskom državnom suverenitetu u drugoj polovini XII vijeka, kada ga je trebalo i vojnički braniti od napada srpske države Raške. Smatra se da je u ovom periodu u Baru, sa istim ciljevima anonimni pop Dukljanin napisao svoj ljetopis *Kraljevstvo Slovena*, poznatije pod popularnim nazivom *Ljetopis popa Dukljanina*.

Nakon uspješnog vladanja dukljanskih kraljeva Mihaila i Bodina, naredni vladari od 1108. do 1186. godine nijesu uspjeli da zadrže na istom nivou moć Dukljanskog kraljevstva. Među budućim dukljanskim kraljevima Mihailom II, Dobroslavom, Vladimirom, Đorđem, Grubišom, Gradihnom, Radoslavom i Mihailom III nastupilo je unutrašnje rivalstvo oko prestiža i vladavine, pa su pokušavali da međusobne konfrontacije (rivalstva) razriješe izdajničkom saradnjom sa najvećim neprijateljima kraljevstva – Raškom (Srbija) i Vizantijom. Posebno je prednjačilo rivalstvo između kralja Đorđa (1113–1118. i 1125–1131) i kralja Grubiše (1118–1125). Prvi je uz pomoć majke pokušao da obnovi slavu i nezavisnost kraljevstva, a drugi je do te mjere oslabio kraljevstvo da ga je doveo do budućeg vizantijskog vazalstva. Poslije njih je samo Gradihna (1131–1141) vladao kao dukljanski kralj, ali u svojstvu vizantijskog vazala. Započeta degradacija moći Dukljanskog kraljevstva uslovila je da naredni vladar Radoslav (1141–1163) bude degradiran titulom knjaza umjesto kraljevske, koju su imali prethodni dukljanski vladari iz dinastije Vojislavljevića. Vladavina kneza Radoslava bila je pod stalnim vojnim napadima Srbije, tako da njegov sin knez Mihailo III (1163–1186/1189), kao posljednji dukljanski vladar nije uspio da odbije vojne udare srpskog župana Stefana Nemanje¹⁴ da osvoji i pokori Duklju. U toj borbi se oslanjao na traženje vojne pomoći od Vizantije, ali je sa iznevjerenim vojnim očekivanjima i nadama između 1186. i 1189. godine, Duklja konačno osvojena od Raške (srpske) države. Nije poznata sudbina posljednjeg dukljanskog vladara Mihaila III, a 1189. godine njegova žena kneginja Desislava je pobjegla u Dubrovnik zajedno sa dukljanskim arhiepiskopom Grgurom Barskim, županima Černehom i Crenikom, Grdomilom i drugim istaknutim dukljanskim plemićima.

¹⁴ Stefan Nemanja je bio rođen oko 1113. godine u Ribnici (na dukljanskoj teritoriji), u blizini današnje Podgorice – kao najmlađi sin princa Zavide.

Na istorijskoj sceni dukljansko-raški (srpski) rat trajao je od 1183. do 1189. godine, što je na kraju rezultiralo raškim osvajanjem Duklje. Može se konstatovati da je vojna završnica bila rezultat držanja Vizantije na distanci, koja je na ovaj lokalni balkanski sudar gledala kao na mogućnost slabljenja obje strane da bi interno nametnula sopstveni politički i crkveni uticaj. Posebno je vizantijski strateški plan bio usmjeren prema pokoravanju Duklje, koja je za sobom imala dugu rimolatinsku duhovnu tradiciju. U istom smjeru je išla i hegemonistička doktrina pravoslavne Raške: da se uništi i prisajedini Dukljansko Kraljevstvo, a njena rimolatinska duhovna tradicija crkveno preobratiti u istočnopravoslavni obred. Ako je pola vijeka ranije Raška bila vojno prisajedinjena dukljanskoj državi kao podaničko namjesništvo, nova vojno-politička situacija je postavila Dukljane u obrnuti zavisni položaj. Odmah nakon osvajanja dukljanske teritorije 1190. godine župan Stefan Nemanja je povjerio upravljanje novoosvojenom zemljom njegovom najstarijem sinu Stefanu Vukanu. Ali namjesnik Vukan je istakao ambiciju da samostalno vlada, pa i da zavlada Raškom, pri čemu je proglasio dukljansku kraljevsku krunu povraćenom, pozivajući se na tradiciju ranijeg Dukljanskog Kraljevstva. Da bi učvrstio kraljevski status, 1199. godine on je izdejstvovao saglasnost pape Inoćentija III (1198-1216) da obnovi Dukljansko-barsku nadbiskupiju kao pomjesnu/titularnu crkvu njegovog vladarstva. Sve do 40-tih godina XIII vijeka su sa njegovim sinom i nasljednikom vladali kao kraljevi, indirektno pripisujući Duklji svojevrsan vladarski status vazalne države u odnosu na državu Nemanjića, istovremeno održavajući rimolatinsku dominaciju u crkvi. Tamo su postojale samo opatije i manastiri sa katoličkom vjeroispoviješću, gdje su jereji služili i ispovijedali hrišćanstvo na latinskom ili na lokalnom slovenskom narodnom jeziku. Pri tome su prilikom pisanja crkvenih i drugih tekstova na slovenskom jeziku, to

radili latiničnim pismom (kao što je vjerovatno bio primjer sa originalom Dukljanskog ljetopisa u Baru). Sa druge strane je zato hrišćanski život na drugim teritorijama koje je osvojila Raška (episkopija u Rasu, kao i u starijim episkopijama u Lipljanu, Prizrenu ili Nšu) dominirala jurisdikcija Ohridske arhiepiskopije, koja je kao samostalna ipak bila podređena istočnopравoslavnom obredu, iako je na tim prostorima još uvijek opstajala i po neka rimokatolička biskupija. Interesantno je naglasiti kako je balansirana koncentracija vojne moći i političke vlasti Raške razvojem novih crkvenih prilika u uslovima širenja teritorije. Svakako je bilo neizbježno da raški vladar koristi slojevitije razvijenu crkvenu i kulturnu tradiciju u Duklji, pri čemu se u sprovođenju novih razvojnih strategija oslanjao na dukljanska iskustva. Već na samom početku je osnovao javnu vladarsku kancelariju u Kotoru, gdje su pisani značajniji dokumenti, povelje i sl. Za upravno-administrativne potrebe, ili za pisanje i prepisivanje bogoslužbenih knjiga, angažovani su pisari iz reda učenih dukljanskih benediktinaca, koji su pored latiniskog pisma i jezika, pisali i na slovenskom jeziku slovenskim pismom (na glagoljici i ćirilici). Pri tome su bili angažovani i da opismenjavaju i školuju buduće raške pisare, književnike i bogoslove. Ipak su raški episkopi bili najbliži saradnici župana Stefana Nemanje i oni su imali prvenstvo u crkvenoj hijerarhiji. Naime, episkop Jevtimije je bio organizator i učesnik Sabora sazvanog protiv širenja i uticaja bogumilskog pokreta i učenja u duhovnom životu Raške, a drugi episkop Kalinik je predvodio Sabor sazvan 1196. godine povodom detronizacije i zamonašenja raškog župana.

Pozicija gubljenja dukljanske nezavisnosti za račun vladavine Raške dodatno je produbljena aktuelnim globalnim vojno-političkim i crkvenim prilikama u Vizantiji i na Balkanu. Prije svega ključno je bilo zapadanje Vizantije u totalnu političku, ekonomsku i vojnu eroziju, koja je zajedno sa posljedicama

krstaških ratova ubrzala nestajanje Vizantijskog carstva 1204. godine – poslije skoro devet vjekova suverenog postojanja. U periodu vizantijskog poluvjekovnog nestajanja (1204–1261) u unutrašnjosti pređašnje imperije formirano je više lokalnih vladarstava, a među njima su najjače bile despotovine u Epiru i Nikeji. Obije su imale ambiciju da naslijede moć pređašnje Vizantije proglašavajući se carstvima – Epirskim i Nikejskim, što je rezultiralo međusobnim vojnim konfliktima i dopuštanjem da se u razrješenje uključe i obračuni između već šizmom razdvojenih crkava Istoka i Zapada. Rimokatolički uticaj je okarakterisao Epirsko Carstvo kao latinsko, a Nikejsko je važilo kao istočnopравoslavno. Pri ovakvim krajnje kontroverznim procesima Srbija i Bugarska su uspjele da stvore svoje države sa pomjesnim (titularnim) istočnopравoslavnim crkvama: Srpsko Kraljevstvo 1217. godine i Žička arhiepiskopija 1219. godine, a Drugo bugarsko carstvo 1187. godine i Trnavska patrijaršija 1235. godine, konstituišući se u jednom dijelu i oduzimanjem eparhija iz dijaceze autokefalne Ohridske arhiepiskopije.¹⁵

¹⁵ Pojedinačne ambicije dijela makedonskog plemstva za samostalnim vladanjem Makedonijom završavale su bezuspješno, pa su se zbog odsustva političke svijesti da se homogenizuju i zajedno izvojuju posebnu makedonsku državu – jednostavno samo smjenjivali osvajači na njenoj teritoriji. Tadašnji ohridski arhiepiskop, Dimitrije Homantijan stavio se na stranu latinskog Epirskog carstva, pa je čak i krunisao za cara epirskog despota Teodora Anđela Duku. To je doprinijelo da Ohridska arhiepiskopija počne gubiti eparhije iz svoje dijaceze, zbog suprotstavljenih pozicija Nikeje i Epira – sa direktnom ili indirektnom saglasnošću nikejskog patrijarha bile su proglašene dvije nove autokefalne istočnopравoslavne crkve na Balkanu: srpska i bugarska.

Nakon rukopologanja za monaha raškog vladara u manastiru Studenica 1196. godine, za novog velikog župana bio je postavljen njegov istoimeni mlađi sin Stefan. U burnom ratnom periodu do 1217. godine on je uspio da stabilizuje državne granice, pa je uz podršku pape u Rimu i Mletačke (Venecijanske) Republike proglašen za kralja. U tu čast je i srpski kralj Stefan bio nazvan Prvovjenčani.

Našavši se pod vlašću Srbije, Duklja nije bila u situaciji da povрати svoju predašnju državnu nezavisnost, pri čemu je počela da gubi državni i rimolatinski crkveni suverenitet.

Do 1219. godine, hrišćanska crkva na teritoriji srednjovjekovne Srbije uglavnom je bila pod jurisdikcijom Ohridske arhiepiskopije. U novoosvojenoj dukljanskoj zemlji, Barska nadbiskupija je zadržala samostalnu rimolatinsku jurisdikciju, a jedino je grad Kotor bio pod direktnom duhovnom upravom nadbiskupije u Bariju u Italiji. Okolne hrišćanske dijaceze u Trebinju i Humu bile su pod jurisdikcijom Dubrovačke nadbiskupije. U prvoj polovini 1219. godine nikejski patrijarh Manojlo I (1215/17–1222) primio je na duži boravak kod sebe budućeg srpskog arhiepiskopa Savu – brata krunisanog Stefana Prvovjenčanog, „upućujući ga u razna crkvena pitanja“. Početkom naredne 1220. godine, poslije boravaka na Svetoj Gori i u Solunu, on se vratio u Srbiju i u hramu Sv. Spasa u Žiči, kao novom arhiepiskopskom sjedištu, proglasio se za srpskog arhiepiskopa i počeo sa organizovanjem i podređivanjem episkopija, među kojima su bila i starija već ugledna episkopska sjedišta u Lipljanu i Prizrenu. Aktuelni ohridski arhiepiskop Dimitrije Homatijan (1216/17–1235) sa arhijerejskim saborom proglasio je nekanonski formiranu Žičku (srpsku) arhiepiskopiju za raskolničku i nekanonsku, šaljući preko skopskog episkopa Jovana specijalno pismo srpskom monahu Savi – kojim mu kroz sadržinsku formu crkvene anateme napominje da episkopija u Rasu ima svojeg episkopa, hirotonisanog od ohridskog patrijarha. Malo kasnije se oko ovog crkvenog spora Homatijan obratio sličnim pismom i nikejskom patrijarhu Germanu II (1222–1240), osporavajući nekanonsko otcjepljenje Raške dijaceze od majke crkve Ohridske arhiepiskopije.¹⁶

¹⁶ Zbirka pisama ohridskog arhiepiskopa Dimitrija Homatijana bila je prepisana u rukopisnom zborniku iz XIV vijeka, koji se čuva u Minhenskoj državnoj biblioteci pod signaturom Cod. LXII. Protestno pismo ohridskog

Pravovremeno su srpski vladar Stefan Prvovjenčani i monah Sava Nemanjić iskoristili spor između Epirskog i Nikejskog carstva kao pretendenata na vizantijsku supremaciju i nastojanje za dominacijom Istočne ili Zapadne crkve, uspijevajući da od nikejskog cara i nikejskog patrijarha novčanim mitom otkupe i tomos za preuzimanje autokefalnosti Barske nadbiskupije i stavljanje u sastav Žičke arhiepiskopije.

Pripajanjem dijaceze Barske nadbiskupije u novu pravoslavnu srpsku Žičku arhiepiskopiju Save Nemanjića, na teritoriji današnje Crne Gore počeo je da se nadilazi tradicionalni hrišćanski rimolatinski i apostolski obred nametanjem istočnopravoslavnog. To je najprije sprovedeno na periferijama, van većih gradova. U okviru Žičke arhiepiskopije, Sava Nemanjić je počeo da reorganizuje raniju dukljansku crkvenu dijacezu, osnivajući četiri sebi podređene episkopije: Zetsku sa središtem u ranijem benediktinskom manastiru Sv. Arhađela Mihaila na poluostrvu Prevlaka kod Tivta,¹⁷ Humsku sa središtem na poluostrvu Pelješac (pa u Bijelo Polje), Budimljansku sa sjedištem u manastiru Sv. Đorđa na rijeci Lim i Dabarsku sa sjedištem u manastiru Banja kod Priboja na rijeci Lim. Jednostavno, intencija je bila da se ugasi duhovna i istorijska tradicija Dukljansko-barske nadbiskupije i mitropolije. Nove pravoslavne episkopije na Prevlaci i Stonu bile su zamišljene da imaju ulogu graničnog crkvenog bedema protiv eventualnog prodora rimolatinske hrišćanske crkve iz

arhiepiskopa Save nalazi se na listovima 173-176. Isto je objavljivano u više navrata na vizantijskogrčkom jeziku i u prevodu na druge jezike, od kojih za najkompletnije dvojezično vizantijskogrčko-srpsko izdanje smatramo ono poznatog vizantologa Georgija Ostrogorskog. Pogledaj: *Svetosavski zbornik*, knjiga 2, Izvori, Beograd 1939, str. 3-23.

¹⁷ Postoje i druga mišljenja, da je sjedište Zetske episkopije najprije bilo u manastiru Sv. Nikole na ostrvu Vranjina u Skadarskom jezeru, ili u mjestu Zlatica.

Dubrovnik ili Kotora, svakako se posredno oslanjajući na raniji povremeni uticaj istočnopравoslavne crkve u tom kraju preko Dračke dijaeze. Već projektovane crkvene tendencije u novoosvojenoj zemlji usmjerile su se i prema višim političkim ciljevima, potiskivanju ranije dukljansko-ilirorimske etnogeneze i glotogeneze, forsirajući sveslovenski kolektivitet postupnom distribucijom geonima i etnonima Zeta i Zečani – sa svim ostalim atribucijama povezanim sa njima. Jednostavno je očekivano da se među domicilnim stanovništvom imenovanjem zemlje Zetom izbriše svijest o posebnosti i svojoj narodnoj, duhovnoj i kulturnoj tradiciji.¹⁸ Pretpostavlja se da je prilikom tadašnjih antagonističkih obračuna Srpske pravoslavne crkve sa rimolatinskom tradicijom u Zeti, u prvoj polovini XIII vijeka došlo do uništavanja originalnog teksta (protografa) Dukljanskog ljetopisa, pa je isti bio sačuvan u varijanti prevoda na latinski jezik preko prepisa iz XVII vijeka – koji se čuva u Vatikanskoj biblioteci. Isto tako, imamo pokušaje da se potisne rasprostanjeni kult Sv. Vladimira Dukljanskog, čija je prvobitna tekstualna redakcija njegovog hagiografskog životopisa bila sklanjana da ne bi bila prepisivana u novim rukopisnim knjigama. Nije bilo slučajno što je još 1215. godine epirski despot Mihailo prenio mošti sv. Vladimira u Drač da ih zaštiti od uništenja, kada je i bio proglašen za svetiteljskog zaštitnika ovoga grada – kojem je u periodu Samuilovog carstva sami svetitelj bio i vladar.

Sve do sredine XIII vijeka uglavnom nije došlo do značajnih promjena u eparhijama Zetske episkopije, a u prvo vrijeme su crkvene prilike tamo produžile da funkcionišu u prilog pokušaja postupnog potiskivanja ranijeg rimolatinskog uticaja. Nova vojna osvajanja srpske države u drugoj polovini XIII vijeka odrazila su se i na proširivanje i razmještanje eparhija u dijaezi

¹⁸ Zato i srpski period vladavine ovim prostorima dobija atribuciju „Zetski period razvoja“, sve do uspostavljanja naziva Crna Gora.

srpske arhiepiskopije, a aktuelni događaji nalogali su da se sjedište srpske arhiepiskopije iz Žiće premjesti u hram Sv. Apostola u Peć. Samo ćemo napomenuti da je prilikom formiranja Žičke arhiepiskopije od strane Save Nemanjića 1220. godine, Peć bila u sastavu Zete.¹⁹ Što se tiče hrišćanskog ambijenta u zetskoj dijaezi, treba imati u vidu raniju hrišćansku tradiciju i osjećaj o posebnom crkvenom organizmu među vjernicima u Zeti, koji se nijesu mogli lako pomiriti sa novim srpskim vladarskim i crkvenim zahtjevima i nalogima. Tipičan primjer za to je narudžbina zetskog episkopa Neofita, koji je za potrebe Zetske episkopije naručio od književnika Bogdana da napiše *Zetsko zakonopravilo*, u nauci poznato kao *Ilovačka krmčija*. Pisanje je završeno 1262. godine u skriptorijuu manastira Sv. Arhandela Mihaila i Gavрила u mjestu Ilovica na Prevlaci kod Tivta. Sve do sredine XIII vijeka ovaj manastir su posjedovali rimolatinški benediktinci, ali otkako je postao

¹⁹ Isto tako, tada nastupaju burni događaji u Humskoj episkopiji, kada je najprije oko 1252-1254. godine došlo do premještanja njenog sjedišta sa Stona u manastir Sv. Petra (ili Sv. Apostola Petra i Pavla) u Bijelom Polju, da bi kasnije 1343. godine bila ukinuta. Najprije su 1252. godine nastradali u zemljotresu grad Ston i katedralni hram humskih episkopa, a 1254. godine je humski župan Radoslav sklopio savez sa Dubrovnikom i sa Bugarskom, odmećući se od srpskog kraljevstva. Nastala situacija naložila je da se sazove Sabor, na kojem je u prisustvu kralja Uroša I i humskog episkopa Save donijeta odluka da se premjesti sjedište Humske episkopije sa Stona u manastir Sv. Petra (ili Sv. Apostola Petra i Pavla) u Bijelom Polju. Posebno je opstojanje Humske episkopije postalo neizvjesno nakon ratova sa Dubrovnikom 1317. i 1318. godine, nakon čega su se stekli politički, trgovinski, ali i crkveni uslovi za ukidanje iste u periodu do 1343. godine. Ona se već ne pominje kao postojeća episkopija u povelji kralja Stefana Dušana iz 1343. godine izdatoj manastiru Sv. Apostola Petra i Pavla na Limu. Do njenog obnavljanja došlo je u prvoj polovini XV vijeka, ali je preimenovana pod nazivom „Limska mitropolija“.

pravoslavno sjedište za cijeli zetski episkopat, pojavila se potreba sastavljanja jedne vrste slovenskog zakonopravila. Napominjemo da se tekstološka struktura *Ilovičke krmčije* ne podudara sa književno-pravnom redakcijom *Nomokanona sv. Save* (koji je bio sastavljen 1220. godine na makedonskom prostoru, na Svetoj Gori i u Solunu), pri čemu su sasvim pogrešna tipologiziranja i ovog *Zetskog zakonika* kao Svetosavskog. Njegova sadržina odražava skraćenu strukturu slovenskog prevoda iz perioda X-XI vijeka, a ne prvog Metodijevog slovenskog prevoda koji je uradio prilikom Moravske misije.²⁰

Odnos srpskog kraljevstva i arhiepiskopije prema Zeti bio je sa izvjesnim respektom. Naime, otkako je srpski kralj Dragutin došao na prijesto 1276. godine, povjerio je upravljanje Zetom svojoj majci Jeleni do njezine smrti 1314. godine. Zatim je naredni kralj Stefan Uroš II Milutin (1282–1321) imao u vidu kraljevsku državnu tradiciju Zete iz prošlosti (smatrajući je osvojenom zemljom, a ne srpskom), zbog čega je namijenio da se dodjeljuje na upravljanje prestolonasljednicima, odnosno mladim kraljevima. Tako je 1314. godine Zetom počeo da upravlja njegov sin Stefan Dušan, koji se odmah pobunio zatraživši samostalno upravljanje Zetom. Ali 1331. godine stekavši iskustvo upravljanjem Zetom uspijeva da pobunom sa prijestola skine oca, kralja Milutina. Upravo u periodu vladanja ove dvojice srpskih kraljeva (od 1346. do 1355. godine Dušan je nosio carsku krunu), srpska srednjovjekovna država uspjela je da najviše proširi svoje granice.²¹

²⁰ U 20-tim godinama XVIII vijeka rukopis je bio odnešen u Skoplje, u obližnji Markov manastir, gdje je 1727. godine bio korišćen od pečkog patrijarha Arsenija IV, a 1807. godine u njemu se potpisao pripadnik makedonskog preporoda Kiril Pejčinović (oko 1771-1845). Iz Makedonije je rukopis kupio pripadnik hrvatskog preporoda Antun Mihanović (1796-1861), a sada se čuva u Hrvatskoj akademiji nauka i umjetnosti (HAZU) u Zagrebu, pod signaturom IIIc 9, Mihanović 26 (Mošin opis br. 24).

²¹ Srednjovjekovna srpska država Milutina i Dušana je glavna osvajanja

Sve do krunisanja Stefana Dušana za cara i do uzdizanja Pečke arhiepiskopije u rang patrijaršije 1346. godine, uspostavljene pravoslavne eparhije u Zeti bile su organizovane preko Zetske episkopije. Uglavnom preko sačuvanog *Pljevaljskog sinodika pravoslavlja* gradi se izvjesna predstava o rodoslovu zetskih episkopa, iako se i on ne smatra cjelovitim spiskom. Otuda bi i rekonstrukcija zetskih episkopa bila: (Ilarion, Jovan?), German, Neofit, (EvstatijeI), Mihailo I, Andrija, Mihalo II i drugi neimenovani u izvorima. Novi vladarski i crkveni uslovi u srpskoj državi nakon 1346. godine nalagali su da car Stefan Dušan pristupi administrativnim, državno-upravnim i crkvenim reformama. Za te prilike je sazvao novi Sabor crkvenih velikodostojnika i vlastele u Skoplju 1349. godine, čije su odluke sintetizovane uredbe tzv. *Dušanovog zakonika*. Isti je bio dopunjen i novim odlukama sabora u Seru (takođe u Makedoniji) 1354. godine. Ovaj zakonodavni akt je sastavljen da bi osigurao vladarski status u

realizovala na prostoru Makedonije. Ono što treba naglasiti u tumačenju ovog perioda srpske vladavine jeste da se fenomen moći srpske države nadgrađivao oslanjanjem na bogata duhovna i kulturna iskustva i tradicije Makedonije i Crne Gore. Samo na osnovama ranijih makedonskih i crnogorskih trajnih civilizacijskih vrijednosti je moćna srpska država mogla prividno da ističe svoj prestižni status, sa pretenzijom da zauzme poziciju Vizantije na Balkanu na svakom planu. Zato nije bilo slučajno što je srpski vladar Stefan Dušan krunisan za cara u Skoplju 1346. godine sa blagoslovom tadašnjeg ohridskog arhiepiskopa Nikolaja. Za razliku od nametnute srpske jurisdikcije u duhovnom životu Crne Gore, u slučaju srpske vladavine Makedonijom nije dolazilo do narušavanja autokefalnog statusa Ohridske arhiepiskopije – samo što su neke od njenih eparhija bile priključene Pečkoj arhiepiskopiji, a kasnije ponovo vraćene. Čak je i na crkvenom Saboru u Skoplju 1346. godine ohridski arhiepiskop Nikolaj sa trnovskim patrijarhom Simeonom učestvovao u duhovnom uzdizanju tadašnjeg srpskog arhiepiskopa Joanikija II za patrijarha „svih Srba“, ne dobivši za to saglasnost vaseljenskog patrijarha.

carstvu, da učvrsti vladavinu u osvojenim oblastima i da dovrši regulisanje crkvenih pitanja koja se nijesu mogla organizovati prema *Nomokanonu sv. Save* iz 1220. godine. Konkretnim crkvenim reformama išlo se u prilog izdizanja Pečke arhiepiskopije u rang patrijaršije nakon 1346. godine i podizanje Zetske episkopije u rang mitropolije, a zetski episkopi su dobili titulu mitropolita.

Nakon smrti cara Stefana Dušana 1355. godine, vlast njegovog nasljednika Stefana Uroša (1355-1371) počela je da slabi na svakom planu. U prilog tome je išla i vladarska kriza i pozicija crkve u obnovljenoj Vizantiji, kao i raslojavanje centralne vlasti u Bugarskoj. Više moćnih feudalaca iz srpske države otkazalo je pokornost caru koji je takoreći imao samo nominalnu vlast, pa su formirane posebne upravne teritorije sa svojom vlašću. Neke od njih su se uzdigle čak do samostalnih „kraljevstava“, kao što je bio primjer sa vladavinom ranijeg župana Vukašina Mrnjavčevića sa sinovima Andrijašem i Markom – koji se proglasio kraljem 1365. godine u Makedoniji (na teritoriji između Prilepa, Skoplja i Prizrena) prihvatajući Ohridsku arhiepiskopiju za pomjesnu crkvu svojeg vladarstva. Tada je Ohridska arhiepiskopija već bila povratila ranije oduzete eparhije od Pečke patrijaršije. Čak su i drugi odmetnuti lokalni vladari osuđivali raskol srpske crkve sa Vaseljenskom patrijaršijom iz vremena cara Dušana, pri čemu je nakon smrti srpskog patrijarha Save 1375. godine, podrškom Konstantinopolja, za novog patrijarha postavljen Jefrem (1375-1380) – kada je crkvenim i diplomatskim sredstvima došlo do uklanjanja šizme i do crkvenog pomirenja. Istovremeno je vojna i politička agonija Vizantiju kao imperiju samo ubrzano gurala ka istorijskom nestajanju, pa je izlaz tražen i preko balansiranja crkvenih prilika. U dva navrata su inicirani pregovori sa papom u Rimu radi raskidanja šizme između Istočne i Zapadne crkve iz 1054. godine. Tome su se suprotstavljali istočnopravoslavni

crkveni moćnici da bi zaštitili stečene privilegovane pozicije, upravo na račun međucrkvenog raskola.

Ovakvi globalni vojni, politički i crkveni procesi svakako su imali odraza i na situaciju u Zeti. Kriza u srpskoj državi postala je povod da se i tamo pristupi samostalnom vladanju, pa da se čak zetska teritorija i širi ka Metohiji na istok i do Travunije na zapadu. Najprije je samo nominalno priznavala srpsku vlast cara Uroša, ali već oko 1360. godine i sami srpski car potvrđuje samostalnost zetske vladavine dinastije Balšić u specijalno izdatoj Povelji dubrovačkim trgovcima – da slobodno putuju kao trgovci u srpsko carstvo, ali je posebno naglašeno „i u Zetu Balšića, ili u predašnju državu kneza Vojislava“. Dinastija Balšića suvereno je i autonomno vladala Zetom do 1421. godine, a njeni vladari su bili: Balša I (1356–1362), Đurađ I (1362–1372), Balša II (1372–1385), Đurađ II (1385–1403) i Balša III (1403–1421).²² Preko uspostavljenih bračnih veza zetski vladari su gradili bliske i savezničke odnose sa okolnim državama, među kojima je bilo i stupanje u brak Đurađa I sa Oliverom – ćerkom lokalnog makedonskog kralja Vukašina. Njihova vladavina je bila kontinuirano izložena sukobima kao posljedica turskih, mletačkih ili bosanskih prodiranja. Čak je i sama Zetska mitropolija bila uvučena u političke i crkvene potrebe, koji su počeli da se javljaju još 1360–1362. godine prilikom konflikta Vojislava Vojinovića sa Dubrovnikom – a kulminirali su prilikom Prvog i Drugog skadarskog rata 1405–1413. i 1419–1426. godine. Počevši od 1396. godine u više navrata Kotorani su napadali i plijenili vlastelinsko sjedište

²² Uobičajeno, o njihovom narodnom porijeklu postoje različita tvrđenja: da su bili u srodstvu sa srpskim vladarima Nemanjićima (forsirajući njihovo srpsko porijeklo), da imaju francusko porijeklo i da su u Zetu došli krajem XIII vijeka (potpora plemićkom porijeklu), a 1601. godine dubrovački hroničar Mavro Orbiini zapisao je da su bili iz reda domicilnog romanizovanog ilirskog stanovništva iz Duklje, i sl.

Zetske mitropolije na Prevlaci i na poluostrvu Lušnici na ulazu u Boku Kotorsku. Godine 1396. bio je ugrožen život zetskog mitropolita Davida I, a zetsko mitropolitsko sjedište na Prevlaci je iz posjeda Balšića prešlo pod vlast Sandalja Hranića – da bi nakon dvije godine, 1398. godine ponovo bila vraćena vlast Đurađa II Balšića. Snažan pritisak mletačke države i unijatskih mitropolita prinudile su zetsku mitropoliju da svoje arhijerejsko sjedište preseli sa Prevlake u manastir “Sv. Bogorodice Prečiste” u Krajinu pored Skadarskog jezera, gdje su već u prvoj poloviji XV vijeka boravili naredni mitropoliti Arsenije i njegov nasljednik David II.

Između 1421. i 1451. godine Zeta je bila izložena lokalnim vojnim razmiricama sa Mletačkom Republikom, koda je postupno od 30-tih godina XV vijeka do 1442/43. godine bila osvojena Donja Zeta i čitavo primorje. Burni ratni i crkveni procesi u Zeti stavljali su na iskušenje ubjeđenja hrišćanskih vjernika starije rimokatoličke tradicije sa onima istočnopravoslavne savremenosti, jer su njih dvije već bile konfrontirane. Tako je i 1435. godine došlo do novog premještanja sjedišta zetske mitropolije i mitropolita Jeftimija u Budvu. To je trajalo do odstupanja Mletačke Republike iz Budve 1442. godine, pa je zetsko mitropolitsko sjedište bilo vraćeno u krajinski manastir Sv. Bogorodice Prečiste. U tom periodu je već u potpunosti opustjelo staro sjedište Zetske episkopije i mitropolije na Prevlaci i vjerovarno je bio razrušen katedralni hram Sv. Arhađela Mihaila, a mitropolit Jeftimije bio odveden u zatočenište u Dubrovnik. Uslijedile su direktne konfrontacije za crkvenu prevlast u Zeti između rimokatoličkog i istočnopravoslavnog uticaja u duhovnom i kulturnom životu. U prilog rimokatoličke crkvenopolitičke dominacije išao je odraz vojnih i političkih prilika u Srbiji i Zeti. Tursko-osmansko osvajanje Srbije oslabilo je moć Pečke patrijaršije, da bi postepeno 1459. godine došlo do njezinog gašenja i vraćanja

eparhija pod jurisdikciju Ohridske arhiepiskopije. To se odrazilo i na opstanak pravoslavnog hrišćanstva u Zeti, dodatno trpeći pritisak potiskivanja i od mletačkog (venecijanskog) rimolatskog uticaja. Zetski pravoslavni mitropoliti Teodosije i Josif sa arhijerejima i sveštenstvom bili su prinuđeni da napuste mitropolitsko sjedište u Krajini i drugim centralnim eparhijama, i da se povuku u periferne sredine ili u Srbiju. Pretpostavlja se da se posljednji zetski mitropolit Josif najprije preselio u manastir na Vranjini, da bi kasnije pokušao da preko unijatske ideje balansira odnose između dvije konfrontirane hrišćanske crkve (ali ima i mišljenja da je ubrzo pobjegao u Srbiju). U Krajini je 1452. godine već bio unijatski mitropolit koji je vršio hirotoniju i rukopolaganje arhijereja, monaškog bratstva i sveštenstva u Zeti. To indirektno upućuje na pretpostavku, da li je do 80-tih godina XV vijeka i uopšte funkcionisala Zetska Mitropolija? Izvjesne istočnopravoslavne enklave u Zeti mogle su isključivo biti pod jurisdikcijom Ohridske arhiepiskopije.

Od 1451. do 1496. godine Zetom je upravljala dinastija Crnojević sa sjedištem u Žabljaku, od kojih su u prve tri decenije vladari Stefan (1451–1465) i djelimično Ivan I (1465–1490) bili pod izvjesnim političkim pokroviteljstvom Mletačke Republike. Zeta Ivana I je 1479. godine osvojena od Turaka kao kolateralna šteta njihovih prodiranja u Albaniju. Ovaj zetski vladar povukao se u Italiju, koristeći dodijeljenu titulu mletačkog plemića. Ali 1481. godine se vratio u Zetu, pa je iz pozicije turskog vazala počeo da organizuje zetsku državu sa novom prijestonicom na Cetinju. Ovakva pozicija mu je omogućila da neutralizuje rimolatski uticaj ranije podupiran od Mletaka (Venecije), organizujući pri tome i zetsku crkvu sa mitropolitskim sjedištem na Cetinju, na čelu sa mitropolitom Visarionom. Ivan Crnojević je 1485. godine izdao Povelju o mitropolitskom katedralnom hramu Sv. Bogorodice na Cetinju. U odnosu na jurisdikciju Zetske mitropolije treba naglasiti da je

ona imala autonomni crkveni status koji je dozvoljavao da zetski vladari biraju njene mitropolite, odnosno poglavare. U periodu između 1490. i 1496. godine zetom je vladao Đurađ (Đurđe), sin Ivana I Crnojevića. U ovom kratkom vladarskom periodu on nije sačuvao samostalni vojno-politički integritet Zete, koju je već bila osvojila Turska. Ali u duhovnoj i kulturnoj tradiciji Crne Gore ovaj vladar je zauzeo markantno mjesto kao osnivač štamparstva na Balkanu. Ubrzo nakon pojave štamparstva u Majncu 1455. godine ovo kulturno dostignuće prihvaćeno je u Zeti Đurađa Crnojevića, kada je 1493. počela sa radom Crnojevića štamparija za štampanje slovenskih bogoslužbenih knjiga ćirilčnim pismom. Štampane knjige trebalo je da postepeno zamijene stare rukopisne knjige u bogoslužbi i propovijedanju. Štampanjem je upravljao Makarije, za kojeg postoji mišljenje da je poticao iz Makedonije, tj. iz Skopske Crne Gore.²³ U periodu od 1493. do 1496. godine u cetinjskoj

²³ Nakon prestanka rada štamparije, Makarije je otputovao u Rumuniju, vjerovatno u grad Trgovište. U periodu između 1508. i 1512. godine tamo je štampao tri knjige. Godine 1519. dana 26. januara u Veneciji je počela sa radom štamparija drugog crnogorskog štampara Božidara Vukovića. Za razliku od svih drugih štampara on je uspio da najduže održi djelatnost i da odštampa najveći broj knjiga. Nakon njegove smrti 1540. godine štampariju je naslijedio njegov sin Vičenco, od kojeg je 1566. godine kupio Jakov Krajkov iz Kamene Reke (današnji gradić Makedonska Kamenica). Nakon izvjesnog vremena, živeći u Sofiji, Jakov odlazi u Veneciju gdje kao štampar objavljuje nekoliko bogoslužbenih knjiga: *Časoslov* (1566), *Oktoih* (1567-1570), *Psaltir* (1569), *Molitvenik* (1570), *Različni potrebi* (1572) i *Služabnik* (preštampano starije izdanje Vičenca Vukovića iz 1554. godine). U sadržaju štampane knjige *Različni potrebi* našao se i jedan sastav naslovljen kao *Skazanie za prenesuvanjeto mošti na scetci* (Pripovijest o prenošenju moštiju svetaca), koji se smatra originalnom tvorevinom Jakova Krajkova. Interesantno je navesti kako je u pogovoru štampanog *Psaltira*, Jakov uputio apel zainteresovanim kupcima štampanih bogoslužbenih knjiga da iste mogu nabaviti u Skoplju, u knjižari Kara Trifuna.

štampariji odštampane su sljedeće bogoslužbene knjige: *Oktoih prvoglasnik*, *Oktoih petoglasnik*, *Psaltir sa posljedomanjem*, kao i *Trebnik*, *Četvoroevanđelje* i nedovršeni *Cvjetni triod*. Treba pomenuti da je i ranije u Zeti postojao interes za prodaju i nabavku knjiga, kao što su bili primjeri postojanja svojevrsnih knjižara u Bijelom Polju 1453. godine Lazara Brajanovića (zeta Vićenca Vicka Vukovića) i Dmitra Androjevića.

Turskim osvajanjem 1496. godine sa istorijske scene nestaje srednjovjekovna država Zeta, a od tada je za njenu teritoriju sve više počeo da se upotrebljava geonim i etnonim „Crna Gora“ i „Crnogorci“. Nasljednici trojice vladara dinastije Crnojević imali su sudbinu koju im je odredila turska vlast: između 1496. i 1498/99. godine, Stefan II ostao je na porodičnom vlastelinstvu u vilajetu Skadarskog sandžakata; za vrijeme mletačko-turskog rata između 1498. i 1503. godine, ustanički pokušaj ranijeg vladara Đurađa da povrati samostalnost Zete, bio je osuđen a on deportovan u Carigrad (gdje je primio islam i kasnije umro); ostali iz porodične loze Crnojević preselili su se na Kosovo ili su primili islamsku vjeru i u Crnoj Gori služili turskim vlastima. Već u periodu između 1513. i 1530. godine Crna Gora postaje poseban sandžak, a njime je postavljen da upravlja Skenderbeg, treći sin Ivana I Crnojevića. Suštinski iz tog perioda je proizašla koegzistencija triju vjerskih konfesija u Crnoj Gori: rimokatolička, istočnopravoslavna i islam.

Prosvjetiteljske i renesansne ideje u kontekstu crnogorskog narodnog buđenja i Preporoda

Tokom XVI i XVII vijeka Crna Gora je stekla specijalnu autonomiju u odnosu na Tursko (osmansko) Carstvo. To je u velikoj mjeri omogućilo Crnogorcima da imaju nezavisno upravljanje i približavanje ka samostalnoj hrišćanskoj crkvi. Čak i nakon obnove Pečke patrijaršije 1557. godine, kao odraz

političkih i crkvenih interesa na turskom dvoru i vaseljenskog patrijarha u Carigradu, njena je jurisdikcija u dijaezi Cetinjske mitropolije bila samo nominalna. Sve do ukidanja Pečke patrijaršije 1766. godine njen odnos prema Cetinjskoj mitropoliji direktno ili indirektno je zavisio od interesa Carigrada, jer su pečki patrijarsi bili postavljeni od Vaseljenske patrijaršije, a potvrđivao ih je sultan. To je izazvalo svojevrsnu distancu crnogorske crkve i njenog stremljenja prema duhovnom suverenitetu, što se potvrđuje i samostalnim izborom svojih poglavara mitropolita, neposredno na narodnim zborovima. Sami autonomni status crnogorske zemlje prema nominalno turskoj vlasti nužno je proizveo (izazvao) i formu samostalnog narodnog upravljanja, a da se ne bi podstakli izlivi anarhije – dolazio je do izražaja autoritet mitropolita. To znači da je Crna Gora bila pod formalnom vlašću Turske, ali je imala svoju narodnu samoupravu koja je funkcionisala uz pomoć autoriteta Cetinjske mitropolije. Ovakav svojevrsan *principat*, odnosno *vladikat*, od pojedinih je istoriografa pogrešno i tendenciozno tumačen kao *teokratsko vladanje* u Crnoj Gori,²⁴ jer jednostavno iza takve konstatacije stoji namjera da se prikrije kontinuitet crnogorske državnosti, da se zamagli njen

²⁴ Ovakav upravni oblik pricipata (vladikat) javio se kao inercija još iz vremena Ivana I Crnojevića, koji je u odsustvu apsolutnog suvereniteta, u uslovima kada nije vladao čitavom teritorijom svoje zemlje, priključio cetinjskog mitropolita Opšternogorskom zboru. Dalje je, u uslovima bez svjetovnih gospodara, takva praksa čak i podstakla crnogorske crkvene poglavare da stanu u zaštitu naroda i da se uključe u: ratne sudare, u političke odluke, pa i u spoljašnju diplomatiju. Na taj način je uspijevalo da se održi funkcionisanje autonomne narodne uprave, i da se stvore uslovi za pokretanje narodnog otpora i pobuna za oslobađanje od turske vlasti i da se organizuje odbrana od asimilacije samostalne crnogorske duhovne i kulturne posebnosti u odnosu na djelovanje Pečke patrijaršije (koja je primarno bila zainteresovana za materijalne interese od jurisdikcije nad crnogorskom dijaezom).

kulturnoistorijski identitet. Čak smatramo da se pogrešno tumači i forma organizovanja narodne samouprave u Crnoj Gori kao uloga „plemstva“. U uslovima potčinjenosti tuđoj formalnoj vlasti sa inovjernim duhovnim nabojem (Turska), otvorenoj izloženosti duhovnim i kulturnim uticajima Venecije, Dubrovnika, Pečke patrijaršije i Rusije, Crnogorci su bili prinuđeni da održavaju svijest o posebnosti njegovanjem narodnih vjerovanja, običaja i patrijarhalne tradicije. To ne treba tumačiti kao karakteristiku „plemstva“, već kao svojevrsnu autohtonu duhovnu i kulturnu supstituciju opstanka u uslovima višestranih prijetnji za osvajanje, narodnu i kulturnu asimilaciju, ili za islamizaciju. Uistinu, Crnogorci nijesu manifestovali samo konzervativan odnos u želji za samoidentifikacijom, opstankom pred naletom novih civilizacijskih zahtjeva vremena, već su oni imali kapacitet i da se otvaraju prema globalnim interkulturnim komunikacijama – nadgrađujući tradicionalne forme misticizma i narodne kulture u prihvatanju novih prosvjetiteljskih, humanističkih i renesansnih ideja, kao crnogorskog narodnog buđenja i preporoda.

U crnogorskoj i široj balkanskoj istoriografiji i kulturologiji mnogo je pisano i objavljivano o ulozi crnogorskih duhovnika kao vojskovođa, društvenih djelatnika i podstrekača kulturno-tvoračkih procesa u Crnoj Gori u periodu XVI-XVIII vijeka. Za širu naučnu i kulturnu javnost važno je objasniti kontekst njihovog djelovanja u balkanskim i širim u globalnim procesima, reflektovanim u: fenomenu Tursko-osmanskog Carstva, fokusa Venecije i pape u Rimu, sveslovenskog i pravoslavnog interesa Rusije, evropocentrističkih osvajanja Francuske i Napoleona Bonaparte, kao i austrijskog prisustva na Balkanu.

Najprije je samo jedan vijek burnih ratova, društvenih i crkvenih prilika u Crnoj Gori naložio da mitropolitsko velikodostojanstvo ponese najmanje 12 crkvenih jereja: Vavila, German II, Pavle, Vasilije, Nikodim, Romil, Makarije, Rufim I

Njeguš, Pahomije, Gerasim, Venijamin i Rufim II. Svi oni bili su aktivno uključeni u održavanje crkvenog, političkog i kulturnog života kao duhovnici, narodne vođe, pa čak i vojskovođe (kao što je bio mitropolit Rufim II, prvi arhijerej koji je predvodio crnogorski narod u bici kod Lješkepolja 1604. godine). Upečatljivo je istaći da su cetinjski mitropoliti davali snažan doprinos podsticanju otpora prema masovnoj islamizaciji crnogorskih hrišćanskih vjernika i očuvanju autonomije zamlje, pri čemu su se neki od njih oslanjali i na pomoć rimokatoličke crkve. Tipičan primjer je odnos mitropolita Mardarija (1637-1659), koji je vodio i direktne razgovore za stupanje u unijatstvo sa rimokatoličkom crkvom. Svakako da to nijesu dopuštali širi interesi carigradskog dvora i Vaseljenske patrijaršije. Ali potrebno je istaći samostalni status crnogorske crkve čak i u odnosu na Pečku patrijaršiju u drugoj polovini XVII vijeka, pa i sve do njenog ukidanja 1766. godine. Ova konstatacija je zasnovana na uvidu da crnogorske mitropolite (a istovremeno i narodne vođe svjetovne vlasti) nijesu rukopolagali hirotonijom pečki patrijarsi ili sami carigradski patrijarh, niti im je ulogu narodnih vođa povjeravao sultan u Carigradu. Oni bili izabrani na takozvanom *Opštecarnogorskom zboru*, neposredno od crnogorskog naroda. Zato je i crnogorska crkva bila narodna, kao što je i narodna državna politička uprava. U prilog tome išao je i neuspješni pokušaj krajem XVII vijeka da se u Crnoj Gori dozvoli hirotonija mitropolita, koji nije crnogorskog roda i koji će biti lojalan turskim interesima i koji bi nametao uticaj Pečke patrijaršije, koja je imala crkvenu poziciju svojevrstne filijale Carigradske patrijaršije. Da bi se to spriječilo, 1494. godine je sazvan narodni zbor pred ruševinama Cetinjskog manastira, kada je za mitropolita izabran Sava Očinić, koji je decenijama predvodio crnogorsku crkvu i narod. Njegovo 16-godišnje vladanje sa vladikom Vasilijem Petrovićem Njegošem jednako se distanciralo od uticaja Pečke patrijaršije, ali su taj cilj njih

dvojica tražila na različitim stranama. Mitropolit Sava njegovao je dobre odnose sa rimokatoličkom Mletačkom Republikom (Venecijom), a Danilo se oslanjao na slovensko pravoslavno crkveno i vojno savezništvo radi priznanja i podrške. Dodatno su distancirani odnosi Pečke patrijaršije sa Cetinjskom mitropolijom radi osjećaja odbojnosti kod crnogorskih vjernika i mitropolita prema vlasti sultana, podižući često oružane pobune radi oslobođenja. Odnose je dodatno otežavalo i odbijanje Cetinjske mitropolije da se u njenoj dijaezi plaćaju porezi Carigradu i Peći. Otkako je 1765. godine u Pečkoj patrijaršiji bio smijenjen posljednji slovenski patrijarh Vasilije i izabran novi poglavar grčkog porijekla Kalinik II, već su pripremljeni uslovi za njeno ukidanje. Sa obrazloženjem da je Pečka patrijaršija imala visoke finansijske dugove koje nije mogla isplatiti, novi patrijarh Kalinik II podnio je molbu carigradskom patrijarhu Samuilu za njeno ukidanje i prisajedinjenje Carigradskoj patrijaršiji. Carigradski patrijarh i Sinod su molbu prosljedili sultanu Mustafi III, koji je izdao berat (ferman) 11. septembra 1766. godine, kojim je data sultanova saglasnost da se Pečka patrijaršija ujedini u dijaezu Vaseljenske carigradske patrijaršije. Isto je tako već naredne 1767. godine, nekanonski ukinuta i Ohridska arhiepiskopija u Makedoniji, čija je dijaeza bila podređena jurisdikciji Carigradske patrijaršije.

Ukidanje Pečke patrijaršije nije uticalo na Cetinjsku crnogorsku mitropoliju da joj se nametne jurisdikcija Carigradske patrijaršije. Ona je nastavila da i dalje postoji kao samostalna crkva. Jednostavno je ispoštovano kanonsko pravo, *da crkvene granice ne nadilaze državne granice*. Tada je kanonski i *de facto* potvrđena autokefalnost crnogorske crkve. Od tada crnogorski mitropoliti slabe zavisnost od osmansko-patrijaškog političkog i duhovnog uticaja u Crnoj Gori. Odmah nakon ukidanja Pečke patrijaršije u crnogorskoj opštoj i

crkvenoj istoriji nastupila je epizodna uloga Šćepana Malog (1767–1773/74), kao novog crnogorskog vladara, koji se predstavljao kao ruski car Petar III. Nakon dužeg vremena u crnogorskoj istoriji je u njegovo vrijeme svetovna vlast odvojena od crkvene, pri čemu je cetinjski mitropolit Sava nastavio da organizuje crkveni život podržavan od mirskog vladara. Gotovo se čitava vladavina Šćepana Malog Crnom Gorom odvijala u tokom trajanja Rusko-turskog rata (1768–1774), kada on jača centralnu vlast organizujući crnogorski sud. Nakon pobjede Rusije u ovom velikom ratu, samostalna crnogorska crkva se našla pred izazovom nastojanja ruske crkve da postane pokrovitelj pravoslavnih crkava koje su bile u osmanskim oblastima.

Crnogorsko društvo još uvijek nije bilo spremno da naglo naruši tradiciju uzajamnog mirskog (svjetovnog) i crkvenog upravljanja, jer su na Balkanu još uvijek bile burne ratne i osvajačke kontroverze. Posebno je takav uzburkan vojno-politički ambijent karakterisao period kada je na čelo Cetinjske mitropolije bio postavljen mitropolit Petar I Petrović Njegoš (1784–1830). Granice crnogorske države direktno su bile izložene promjenama kao posljedice: propasti Mletačke Republike kada ju je vojnički porazio Napoleon Bonaparta 1797. godine, ratnim podvizima Austrije, ali i crnogorskim ratovanjem sa turskim vezirima od Skadra do Bosne, kao i neiskreno crnogorsko-rusko savezništvo. Mitropolit Petar I bio je preokupiran vojnom i političkom situacijom, kako sačuvati samostalnost Crne Gore, pa je u tom cilju nastojao da vodi diplomatske savezničke odnose kojima je htio da pridobije naklonost velikih sila, a iznad svega – da probudi i da gradi crnogorsku samosvijest o crkvenoj i kulturnoj posebnosti što bi je zaštitilo od asimilacije. Zato je njegova vladavina imala dvije uloge: da spolja prema drugim državama nastupa kao vladar, a u Crnoj Gori kao mitropolit i pripadnik preporeda. Smatra se da

je on dao veliki doprinos odnosu ruske crkve prema Cetinjskoj mitropoliji, kao i autokefalnosti crnogorske crkve. Njegova ideja o narodnom buđenju navela ga je da po prvi put u Crnu Goru uvede evidenciju *Crkveni protokol* krštenih, vjenčanih i umrlih. Podržavao je izgradnju brojnih hrišćanskih hramova, isticao značaj crnogorskog kulturnog nasljeđa i podsticao samo kulturno stvaralaštvo.

Naredni crnogorski crkveni i svjetovni gospodar postao je Petar II Petrović Njegoš (1830–1851), koji je vladao u mirnijem periodu sa svim zatečenim političkim, crkvenim i kulturnim doprinosima koje je u nasljeđe crnogorskom narodu ostavio njegov prethodnik, mitropolit Petar I. Petar II postao je prvi vladika koji je hirotonisan u Rusiji kao crnogorski crkveni poglavar, što je kod njegovih budućih duhovnih nasljednika postala tradicija.²⁵ Odnos ruske prema crnogorskoj crkvi imao je svojevrсни politički i kulturni izraz da se pravoslavlje utemelji u Crnoj Gori, iz koje nije bilo jednostavno istisnuti istorijsku impresiju rimokatoličke hrišćanske tradicije. Uloga Petra II Petrovića bila je dominantno prosvetiteljsko-preporodna, ali i stvaralačka. Prosvetiteljsko-preporodnoj aktivnosti u Crnoj Gori on je posvetio dužnu pažnju, ne samo kao ljubitelj crnogorske narodne junačke epske poezije – već i kao njen sakupljač i zapisivač, kao pjesnik inspirisan folklornim iskustvom, a kao duhovno lice i dubokomisleći filozof. On u crnogorskoj kulturnoj istoriji ima markantno mjesto sa epsko-lirskom poemom *Gorski vijenac*, napisanoj sa uzvišenom antičkom stilsko-izražajnom dikcijom, sa poetskim diskursom crnogorskog epskog duha i narodnim lirskim jezikom, ali i sa sadržinom filozofsko-bogoslovskom sholastikom ispletenom kao vijenac nad sudbinom svojeg naroda i čovječanstva.

²⁵ U ovom slučaju čin hirotonije od strane Ruske crkve nije značio i pokoravanje crnogorske mitropolije ruskim crkvenim vlastima, već je jednostavno manifestovana saveznička i prijateljska sestrinska crkvena usluga.

Naredni crnogorski vladar Danilo Petrović Njegoš (1852–1860) nije ispunio odredbu testamenta stica Petra II Petrovića Njegoša da ga naslijedi kao vladar Crne Gore i mitropolit crnogorske crkve. Na posebno sazvanom Opštenarodnom zboru 1852. godine izabran je samo za svjetovnog vladara u svojstvu kneza Knjaževine Crne Gore. To je značilo da će konačno biti prekinuta tradicija da se crnogorske vladike biraju prema krvnom srodstvu i u dvostrukoj ulozi svjetovnog gospodara i crkvenog poglavara. Mitropolitsko mjesto je ostalo upražnjeno sve do maja 1858. godine, kada je Danilu kao pogodna ličnost bio predložen mitropolit Nikanor, inače pravoslavni hrišćanin koji je došao iz hrvatskog primorja. Na tom mjestu je ostao samo dvije godine, do 1860. godine, i njegovo arhipastirstvo nije ispunilo očekivanja crnogorske crkve da se razvija u narodnom duhu hrišćanske tradicije i da je na izvjesnoj distanci od srpskog i carigradskog duhovnog uticaja.

Nakon smrti knjaza Danila 1860. godine, njegov nasljednik knjaz Nikola (1860–1918) protjerao je vladiku Nikanora iz Crne Gore. On je pribježište potražio u Rusiji, gdje je tumarajući neprihvaćen od ruske crkve, iste godine preminuo na Krimu. Za novog crnogorskog i brdskog mitropolita bio je hirotonisan raniji cetinjski arhimandrit Ilarion (1860–1882), a već uobičajeno rukopoloženje je obavila ruska crkva. Knjaz Nikola je zajedno sa mitropolitom Ilarionom posvetio zavidnu političku i crkvenu pažnju jačanju crnogorske knjaževine kao države, i da kanonski cjelovito ustroji Crnogorsku pravoslavnu crkvu. Učvršćivanje autokefalnog statusa Cetinjske mitropolije konstituisano je reformisanjem njene dijaceze u pet protoprezviterstava. U tom periodu je to podstaklo obnovu ili izgradnju velikog broja crkava i manastira.²⁶ Materijalnom pomoći ruske crkve otvorena je Cetinjska bogoslovija, gdje je

²⁶ Postoje izvori da su tada u Crnoj Gori izgrađene 163 crkve i 2 manastira, a obnovljeno je 112 crkava i 12 manastira.

pored budućih sveštenika školovan učiteljski i administrativni kadar. Tako je osnažen prosvjetno-preporodni pokret u Crnoj Gori, u kojoj su crkva, obrazovanje i kultura imali jednaki uticaj u diferencijaciji posebnog crnogorskog duhovnog i kulturnog identiteta da ne bi bio podložan tuđoj asimilatorskoj propagandi. Za crnogorsku crkvu je od posebnog značaja bilo formiranje Duhovnog suda, u svojstvu Sabora episkopa, kojim je rukovodio vladika Ilarion.

Takvim stepenom državnog i crkvenog ustrojstva, sa već utvrđenim razgraničenjem sa Osmanskim carstvom, Crna Gora se našla pred značajnim istorijskim odlukama velikih svjetskih sila. Kao politička posljedica razrešenja Rusko-turskog rata iz 1874. godine, 1878. godine na Berlinskom kongresu je prekrojena buduća geopolitička, vjersko-crkvena i nacionalna karta naroda u Jugoistočnoj Evropi i Balkanu. Kongresnim političkim odlukama velikih sila iz 1878. godine teritorija Crne Gore bila je proširena i potvrđena kao nezavisna država. Došlo je i do učvršćenja autokefalnog statusa Crnogorske pravoslavne crkve, u svojoj dijačezi sticanjem jurisdikcije nad Zahumsko-raškom episkopijom sa sjedištem u manastiru Ostrog kod Nikšića. U kratkom periodu između 1882. i 1884. godine za novog crnogorskog mitropolita bio je postavljen raniji humsko-raški episkop Visarion, a nakon njegove smrti 1884. godine, za crnogorskog crkvenog poglavara postavljen je Mitrofan - svečano hirotonisan od Sinoda Ruske pravoslavne crkve, sa svečanim prisustvom ruskog cara Aleksandra III Aleksandroviča. Knjaževina Crna Gora je 1886. godine zaključila konkordat sa papom u Rimu, regulišući slobodu vjeroispovijesti katoličkih vjernika u okviru Barske nadbiskupije, omogućivši pri tome da se sveta misa služi na slovenskom jeziku. Crnogorski crkveni poglavar Mitrofan bio je veoma obrazovan i posvećen kulturno-prosvjetnoj djelatnosti (počevši sa objavljivanjem časopisa *Prosvjeta*), a bio je i dobar poznavalac

pravno-kanonske crkvene regulative. Na njegovu inicijativu i uz podršku knjaza Nikole donešeni su glavni pravno-kanonski akti Crnogorske pravoslavne crkve: *Ustav Svetog sinoda (1903)*, *Ustav pravoslavne konsistorije, (1904)*, *Zakon o parohijskom sveštenstvu (1909)*, a njen je crnogorski pomjesni status bio potvrđen *Ustavom Knjaževine Crne Gore* iz 1905.

Ambicija Ruske pravoslavne crkve da zadrži pokroviteljstvo nad pravoslavnim crkvama na Balkanu, ali i stremljenja Carigradske patrijaršije da osigura svoju ulogu Vaseljenske hrišćanske pravoslavne ekumene, doprinijele su podsticanju crkveno-prosvjetne propagande balkanskih crkava za proširenje dijaceza. Paralelno sa crkveno-prosvjetnom propagandom isticani su i apetiti za nacionalnu asimilaciju.²⁷ Upravo su se i dva Balkanska rata 1912/13. godine pretvorila u međusobne ratove, političke i crkvene antagonizme Grčke, Bugarske i Srbije, a na srpskoj strani je kao ratni saveznik učestvovala i Crna Gora. Slijedio je Bukureštanski mirovni dogovor za pomirenje među konfrontiranim balkanskim zemljama, sa kojim je Makedonija postala kolateralna šteta za potkusurivanje i bila je podijeljena teritorijalno i crkveno između Grčke, Srbije i Bugarske, a manji dio je pripojen novonastaloj državi Albaniji. Nakon balkanskih ratova, crnogorska crkva prividno kao da je bila oslobođena od uticaja srpske crkvene propagande, čak je u njenoj dijacezi formirana i nova Pećka eparhija sa episkopskim sjedištem u Peći. Crnogorska crkvena jurisdikcija u Pečkoj episkopiji bila je potvrđena i izborom episkopa Gavrila, koji je bio rodom Crnogorac. Ali istorijske prilike su se radikalno promijenile kada je 1916. godine Crna Gora pala pod austrougarsku okupaciju, a crnogorski knjaz Nikola otišao u

²⁷ Najjači propagandni pritisak odvijao se u Makedoniji, gdje su podjednako srpska, bugarska i grčka država pretendovale na preuzimanje pod upravu makedonske eparhije – ali istovremeno i za pridobijanje makedonskog naroda za jednu, drugu ili treću nacional-asimilatorsku maršutu.

egzil u Francusku. U ratnim okolnostima do kraja Prvog svjetskog rata, mitropolit Mitrofan uspio je da sačuva jedinstvo svih eparhija u dijaezi Crnogorske pravoslavne crkve. Ali već u novim vojno-političkim okolnostima detronizacije kralja Nikole i uz podršku velikih sila, jednostavno je bio presuđen kraj nezavisnosti crnogorske države, dopuštajući nastupajuću srpsku aneksiju. U periodu od 1918. do 1920. godine u eparhijama Crnogorske pravoslavne crkve širom su otvorena vrata za snažan prodor uticaja srpske crkvene propagande.

Diskontinuitet tradicije i savremenosti

Nakon kraja balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata u Srbiji je naglo zaživjela hegemonistička politika napajana istoriskim impresijama o „Staroj Srbiji“, odnosno o granicama srednjovjekovne srpske države kralja Milutina i cara Stefana Dušana sa kraja XIII vijeka do sredine XIV vijeka. Okupirana i detronizirana crnogorska država već je tretirana kao poražena i politički osvojena zemlja, koja je trebalo da i teritorijalno postane dio Kraljevine Srbije. Unutrašnji politički čin prisajedinjenja Crne Gore Srbiji prinudno je izveden Podgoričkom skupštinom od 24. do 29. novembra 1918. godine, a već 1. decembra iste godine se ovako politički ujedinjena našla u novoj balkanskoj državnoj tvorevini *Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca* (SHS).²⁸

²⁸ Teritorijalni sastav Kraljevine SHS već već su sačinjavali: dvije nezavisne kraljevine Srbija i Crna Gora, zemlje iz ranije Austrougarske – Vojvodina, Bosna i Hercegovina, Dalmacija, Hrvatska i Slovenija, kao i vardarski dio Makedonije koji se nakon Bukureštanskog dogovora iz 1913. godine našao u sastavu Srbije. Nakon iscrpljujućeg ratovanja u Prvom svjetskom ratu, 28. juna 1919. godine potpisan je Versajski mirovni dogovor na kojem su sile pobjednice iz Antante politički ukinuli Austrougarsku državu, a Crna Gora kao okupirana zemlja postala je moneta za potkusurivanje, potvrđujući njeno prisajedinjenje Srbiji, kao ratnom savezniku.

Na teritoriji nove države zatekle su se tri autokefalne crkve: Beogradska, Karlovačka i Crnogorsko-primorska mitropolija, ali autonomna Bosanska crkva i pet mitropolija pod jurisdikcijom Carigradske patrijaršije u Vardarskoj Makedoniji. U već sjedinjenoj crnogorskoj državi sa Srbijom izvršen je politički pritisak na crnogorskog mitropolita Mitrofana da bez većinske odluke Sinoda (od 8 arhijereja, prisustvovalo je samo 4) donese nelegitimnu odluku, prinudno rješenje o ujedinjenju nezavisne crkve u Crnoj Gori sa crkvom u Srbiji, kao posljedicu prethodne odluke Podgoričke skupštine. Rješenje o samoukidanju Crnogorske pravoslavne crkve je bilo jednostrano usmjereno samo za zadovoljavanje hegemonističkog interesa Sinoda Srpske pravoslavne crkve, a crnogorski mitropoliti koji su ga izglasali – su iznevjerili interese i vjerske potrebe crnogorskog naroda, otvorili proces nacionalne asimilacije, poništivši i njen crnogorski crkveno-pomjesni (narodni) karakter.²⁹

²⁹ Crkvena odluka od 29. decembra 1918. godine ne samo što je bila nelegitimna zbog izjašnjavanja samo polovine članova arhijerejskog Sinoda CPC, već je ona bila i protivna Ustavu svetog Sinoda u Crnoj Gori od 1903. godine u kojem nije predviđena nadležnost Sinoda da odlučuje o ukidanju autokefalnog statusa CPC. Nadležnost takvog karaktera ustavno je bila povjerena „vrhovnom knjaževskom (kraljevskom) odobrenju“. Akt crnogorskog Sinoda o samoukidanju autokefalnosti bio je suprotan članu 135 Ustava Knjaževine Crne Gore iz 1905. godine, koji propisuje da se prepiska duhovne vlasti sa stranim crkvenim vlastima, Saborima i Sinodima, može odvijati samo uz odobrenje ministra prosvjete i crkvenih djela. S obzirom na to da je sve do donošenja tzv. Vidovdanskoeg ustava 1921. godine Kraljevine SHS još je bila na snazi legitimnost crnogorskih institucija, pa je samim tim i političkom prinudom sprovedeno ukidanje pomjesnosti CPC bilo nekanonsko, a i politički nezakonito. Ali za SPC je bilo važno da je obezbijedila svojinu nad oko 650 crkava i manastira u Crnoj Gori, ali i nad drugim različitim materijalnim dobrima i prihodima. Najupečatljivije je bilo sticanje svojine SPC nad Ostroškim manastirom, najvećem kulturnom (svetom) mjestu u Crnoj Gori koje je donosilo i velike prihode.

Vlada Kraljevine SHS sa regentom Aleksandrom Karađorđevićem imala je cilj da ojača političko jedinstvo nove države preko duhovne crkvene centralizacije, gdje je za pravoslavno-hrišćansku konfesiju glavnu riječ imala Srbija. Zato je trebalo ujediniti pomjesne crkve, i pripojiti eparhije novoosvojenih zemalja Makedonije i Bosne u zajedničku pomjesnu pravoslavnu crkvu. Izvršenje postupka trebalo ja da sprovede specijalni za to formirani Centralni arhijerejski sabor. Regent Karađorđević je tražio što je moguće hitnije sazivanje Sabora, čijim odlukama o crkvenom ujedinjenju je trebalo preduhitriti suprotstavljanje onih koji se nijesu slagali sa ukidanjem autokefalnosti Crnogorske i Karlovačke mitropolije. Zato je najprije za predsjednika Sabora taktički bio postavljen crnogorski mitropolit Mitrofan, da bi kasnije bio zamijenjen srpskim mitropolitom Dimitrijem.³⁰ Isto tako, preduzete su mjere da se odstrane sa arhijerejskih pozicija i oni velikodostojnici iz drugih dijaceza koji su se suprotstavljali crkvenom ujedinjenju i gubljenju autokefalija, kao što je bio primjer sa mitropolitom dabro-bosanskim, Evgenijem, episkopom dalmatinsko-istarskim, Dimitrijem i episkopom vršačkim, Gavrilom.

Kraljevina SHS je vodila duže razgovore sa Carigradskom patrijaršijom o prisajedinjenju eparhija iz Vardarske Makedonije i Bosne, kao i o ujedinjenju autokefalnih pravoslavnih crkava – Srpske, Crnogorske i Karlovačke, zajedno sa još dvije

³⁰ Uloga mitropolita Mitrofana u samoukidanju crnogorske države i pomjesnosti crkve bila je oštro osuđena kao izdajnička u Izvještaju o njegovoj smrti od strane crnogorske vlade u egzilu u Rimu. Ipak u sadržaju Izvještaja od 9. oktobra 1920. godine navodi se da je kod Mitrofana postojala svojevrsna griza savjesti, moleći prisutne da budu svjedoci njegovog pokajanja što je dao blagoslov i saglasnost da se ukine Crna Gora kao država od strane Srbije, sa objašnjenjem da je to uradio pod pritiskom srpskih vlasti, pa da je čak to u povjerenju saopštio i britanskom ambasadoru grofu Salisu.

dalmatinske eparhije. Prilikom traženja da se dobije pozitivno rješenje od Carigradske patrijaršije pregovaračka komisije Kraljevine SHS se pozivala na važeće propise u pravoslavlju: da se crkvene granice (dijaceza i jurisdikcija) prilagode promjenama političkih granica. Odnosno, ujedinjenje pravoslavnih crkava i oblasti, kao i otkup makedonskih i bosanskih eparhija, pravdani su situacijom da su te zemlje sa eparhijama politički ušle u sastav nove države Kraljevine SHS. Razgovori su vođeni u uslovima sedisvakancije (upražnjenog crkvenog trona prim. prev.) stolica kada je vaseljenski patrijarh bio preminuo, pa su se do izbora novog poglavara rešenja tražila pregovorima i dogovorima sa Sinodom. Za prisajedinjenje eparhija iz Makedonije i Bosne dogovor je postignut još jeseni 1919. oodine, otkupom u visini od 1.500.000 franaka. Već je 19. marta 1920. godine Sinod Carigradske patrijaršije donio odluku da odobrava prisajedinjenje oblasti i eparhija u Makedoniji i Bosni, ali i da priznaje proglašeno ujedinjenje pravoslavnih autokefalnih crkava: Srpske, Crnogorske i Karlovačke, kao i dvije dalmatinske eparhije. Nakon izbora novog vaseljenskog patrijarha Meletija IV, navedena odluka sinoda bila je potvrđena tomosom izdatim pod brojem 1148, 19. februara 1922. godine imenovanjem crkve kao: *Autokefalna ujedinjena pravoslavna crkva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*.³¹

³¹ Tomos sa odlukom Carigradske patrijaršije i sa priznanjem od strane Antiohijske i Ruske crkve objavile su *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* od 3. juna 1922. odine. U sadržini samog Tomosa potvrđuje se da je Crnogorsko-primorska dijaceza bila autokefalna crkva i da je stupila u jedinstvo sa Srpskom i Karlovačkom autokefalnom crkvom, kao i sa dvije dalmatinske eparhije. Tako je, 700 godina nakon što su srpska osvajanja u Crnoj Gori omogućila da 1220. godine duhovnik Sava Nemanjić otkupi od Vaseljenske patrijaršije jurisdikciju i pravo na organizovanje pravoslavnih eparhija u rimolatinskoj hrišćanskoj dijacezi Barske nadbiskupije, po drugi put pregovorima i političkim potkusurivanjima sa

Novouspostavljena država i proglašenje autokefalne ujedinjene pravoslavne crkve diktirali su nastupanje diskontinuiteta crkvene tradicije u savremenoj Crnoj Gori. U samim nazivima kraljevstva i crkve nije postojala crnogorska atribucija, već je ona bila prekrivena geonimom i etnonimom, „Srbija“ i „srpska“. Čak i u demografskim statistikama Kraljevine SHS, Crnogorci nijesu postojali evidentirani kao narod, već su pripajani procentualnoj evidenciji srpskog naroda. Ali među narodom su produžile da se njeguju i da se čuvaju crnogorske nacionalne posebnosti, kao što su običaji, folklor, jezik, kultura i sl. Slijed političkih događaja nastavio je da jača srpsku hegemoniju, pa je suprotno uredbi tomosa Carigradske patrijaršije o nazivu autokefalne crkve u Kraljevini SHS inicirana transformacija njenog imenovanja od „ujedinjena“ u „jedinstvena“ pomjesna „srpska crkva“. Dopunsko političko ubjeđivanje za to je bilo objašnjenje sa argumentacijom da, crkveni kanoni dozvoljavaju da u granicama jedne države postoji samo jedna pomjesna (titularna, odnosno narodna) crkva. Čak su postojali pokušaji da se ukine i Barska nadbiskupija, a da se primat crkvene rimokatoličke hijerarhije povjeri biskupu u Beogradu. Ali to je bilo spriječeno od strane crnogorskih poslanika u Skupštini Kraljevine SHS. Hegemonija Srpske pravoslavne crkve u preimenovanoj Kraljevini Jugoslaviji konačno je bila legitimisana donošenjem njenog ustava 1931. godine, kada je zvanično postala i pomjesna državna crkva za sve pravoslavne hrišćane. Ovakva situacija je indirektno uticala da se prikriva i da se zaboravlja istorija crnogorske hrišćanske crkve, ali i da se postepeno gradi predstava o diskontinuitetu u razvoju posebne crnogorske duhovne i kulturne tradicije.

Nadalje je do Drugog svjetskog rata 1941. godine i nestajanja sa istorijske scene Kraljevine Jugoslavije, dijaceza Crnogorsko-

Carigradom nametnuta srpska pravoslavna jurisdikcija crnogorskim vjernicima, što traje i 100 godina nakon toga do današnjeg dana.

primorske mitropolije ostala pod jurisdikcijom Srpske pravoslavne crkve. Ona je duhovno bila predvođena od srpskih arhijereja mitropolita Gavрила (1920–1937) i Joanikija (1940–1945). Već od 1944/45. godine u formiranoj drugoj jugoslovenskoj državi (Narodnoj) Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, vraćen je državni i ustavno-pravni status Crne Gore kao jedne od šest ravnopravnih konstitutivnih jedinica sa federalnim suverenitetom. To je period jednake afirmacije nacionalnih i kulturnoistorijskih identiteta svih naroda u SFRJ, među kojima i crnogorskog naroda. Ali i tada je kao recidiv nacionalno romantičarskih predstava o „pravu“ na jedinstveno nasljeđe globalnih kulturnoistorijskih procesa iz prošlosti, dio crnogorske duhovne u kulturne tradicije i neki od njenih nacionalnih protagonista bio prisvajan kao hrvatski ili kao srpski. Ali crnogorska hrišćanska duhovna identifikacija je ostala kao neobjelodanjen talog sa dna komunističkog ateističkog društva, pa su Crnogorci pravoslavne vjeroispovijesti produžili da hrišćansko predanje i bogoljublje doživljavaju pod jurisdikcijom Srpske pravoslavne crkve. Treba imati u vidu da je u Crnoj Gori nadvladala ateistička ideologija u odnosu na religije, a posljedica toga je potiskivanje potrebe za ponovnim oživljavanjem crnogorskog duhovnog identiteta preko obnove autokefalne Crnogorske pravoslavne crkve. Ono što su svjesno uradili vjernici u Makedoniji.³² Nakon raspada

³² Još 1959. deklarirana društvena, nacionalna i kulturna ravnopravnost jugoslovenskih naroda bila je efekuirana od strane Makedonije obnavljanjem Ohridske arhiepiskopije kao samostalne Makedonske pravoslavne crkve, a 1967. godine u Ohridu je uslijedilo proglašenje njene autokefalnosti. Naime, samostalni crkveni status MPC bio je odobren i od Sinoda SPC uz saglasnosti da njen ustav kao jurisdikcija više ne važi za eparhije u Makedoniji, ali se zadržalo formalno kanonsko jedinstvo preko pominjanja srpskog patrijarha u liturgijama. Namjera SPC da nastavi miješanje u unutrašnja crkvena pitanja MPC proizvela je novu inicijativu makedonskog poglavara Dositeja sa

druge jugoslovenske države i pada komunizma kao dominantne društvene ideologije, 1990. godine u zajedničkoj saveznoj državi Crne Gore i Srbije javljaju se inicijative za obnovu CPC kao samostalne crkve. Tek su nakon sticanja nezavisnosti Crne Gore 2006. godine, u samostalnoj državi, Crnogorci počeli da ozbiljnije aktuelizuju ideju za odvajanje od jurisdikcije SPC i za formiranje narodne (pomjesne) Crnogorske pravoslavne crkve. Tome se još uvijek suprotstavlja SPC u odbrani politički uspostavljene stogodišnje jurisdikcije, ali i iznad svega štiteći vlasništvo nad hrišćanskim hramovima u Crnoj Gori i velike materijalne prihode koje stiže u dijaezi Crnogorsko-primorske mitropolije.

Istorijska iskustva od vremena vladavine vladike Petra I Petrovića Njegoša naovamo, svjedoče da je pored ranijih međusobnih ratovanja i osvajanja počeo da se javlja i prijateljski, saveznički odnos između crnogorskog i srpskog naroda, koji je prilikom ratova i nacionalnog oslobođanja na Balkanu dospio do stepena bratskih odnosa. Ali iz savremene perspektive tumačenja prošlosti sa naučnog i kulturološkog aspekta (ne iz političkog), nužno je konstatovati da crnogorsku duhovnu i kulturnu pripadnost niko ne treba da oduzima nanoseći joj nacionalnu štetu. Od prije 100 godina autokefalnost Crnogorske pravoslavne crkve postala je žrtva promjena političkih granica, našavši se pod jurisdikcijom Srpske pravoslavne crkve, pri čemu danas kada je Crna Gora od 2006. godine nezavisna i samostalna država ima kanonsko pravo na obnovu. U skladu sa tim i hrišćanske hramove u Crnoj Gori ne treba proglašavati za „srpsku svojinu“, jer su oni dio živog hrišćanskog predanja crnogorskog naroda i pripadaju njemu. Građene su od crnogorskog kamena i rukama crnogorskih majstora, a iznad svega i većinski crnogorski narod je išao i

arhijerejima za održavanje Trećeg crkveno-narodnog sabora u Ohridu 1967. godine, kada je proglašena i autokefalnost.

danas ide u njih na vjersko poklonjenje. Potrebno je da preovlada hrišćanska bratska ljubav među vjernicima Crnogorcima i Srbima, pa da u duhu pravoslavnog jedinstva između dviju sestrinskih i pomjesnih crkava, mirnim putem i uz uzajamno poštovanje ispoštuju kanonsko pravo: da crnogorski narod u granicama sopstvene nacionalne crnogorske države obnovi vjekovnu autokefalnost Crnogorske pravoslavne crkve. Ako se 1920. godine SPC pozvala na kanonsko pravo svake države da ima jedinstvenu pomjesnu pravoslavnu crkvu, a na osnovu tog propisa zaobilazno preko deklarativne forme ujedinjenja više dijaceza dogovorila sa Vaseljenskom patrijaršijom jurisdikciju nad preostalim pravoslavnim narodima na teritoriji Kraljevine SHS i Jugoslavije, sada se ta ista crkva ne treba održavati anahronizmom, narušavajući to isto crkveno pravo – suprotstavljajući se obnovi CPC u crnogorskoj državi.³³ Jer u savremenoj eri globalizacije i evropocentrizma, kulturnog prožimanja naroda i njihovog zbližavanja u razlikama i sličnostima, hegemonizam i narušavanje vjerskih sloboda i prava smatraju se za necivilizacijski odnos i nedopustivu diskriminaciju.

U savremenoj istoriografiji, pa čak i u političkim ili u interkulturalnim odnosima, koliko god nastojali da globalne procese iz prošlosti crnogorske i srpske sredine poistovjećujemo kao zajedničke ili kao iskustvo oduzeto od Drugog, sa naslijeđenom, u osnovi različitom dukljansko (crnogorskom) istorijskom, duhovnom i kulturnom tradicijom, i sa različitim kontinuitetom razvoja, jasno se razgraničava posebnost crnogorskog duhovnog i kulturnoistorijskog identiteta. Potrebno

³³ Danas se ne mogu jednostrano i sa istorijskim romantizmom tumačiti kao djelovi jedne nacionalne pravoslavne crkve one nadnarodne eparhije koje su povremeno ulazile i vraćale se u promjenljive dijaceze autokefalnih crkava: Ohridske patrijaršije/arhiepiskopije, Barske nadbiskupije/Cetinjske mitropolije ili Žičke/Pečke patrijaršije.

je samo raskriti sve slojeve istorijskih kontroverzi, iskustava i vrijednosti koje su stvorili narodi na Balkanu, jer kroz istoriju ispunjenu globalnim iskustvima življenja u velikim imperijama – oni su trajali i duhovno i kulturno opstajali: *jedni pored drugih i jedni sa drugima*. Upravo je preko stečene i naslijeđene duhovne i kulturne memorije iz prošlosti opstajao crnogorski nacionalni kolektivitet, u kojem se suvereno prepliću tradicija i savremenost.

Sa makedonskog preveo **Ivan Ivanović**

Literatura:

(Selektivni pregled)

- Ангеловска-Панова, М. 2004, *Богомилството во духовната култура на Македонија*, Скопје

- Антољак, С. 1969, *Самуиловата држава*, Скопје

- Ацић, Н. 2000, *Кратка историја Црногорске православне цркве*, Цетиње

- Банашевић, Н. 1971, *Летопис попа Дукљанина и народна предања*, Београд

- Басотова, Љ. 1988, „Летописот“ на попот Дукљанин како извор за македонската средновековна историја, *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија*, Том V, Прилеп, 121-233.

- Басотова, Љ. 1999-2000, Односот на цар Самоил кон соседите, *Balkanoslavica*, Прилеп

- Белчовски, Ј. 1997, *Охридската архиепископија од основањето до паѓањето на Македонија под турска власт*, Скопје
- Богдановић, Д. 1975, *Измирење српске и византијске цркве, О кнезу Лазару*, Београд
- Божић, И. 1953, О јурисдикцији Которске диоцезе у средњовековној Србији, *Споменик САНУ*, СП, 11-16. Београд.
- Божић, И. 1967, О пропасти манастира св. Михаила на Превлаци, *Анали Филолошког факултета*, VII, 75-82. Београд.
- Бошковић, Ђ. 1962, *Стари Бар*, Београд
- Велев, И. 2011, *Беседа против богомилите на Презвитер Козма*, Скопје
- Велев, И. 2005, *Византиско-македонски книжевни врски*, Скопје
- Велев, И. 2014, *Историја на македонската книжевност*, Том 1, *Средновековна книжевност*, Скопје
- Велев, И. 2017, *Културноисториски проникнувања*, Скопје
- Велев, И. 2016, *Свети Кирил и Методиј, рамноапостоли и сесловенски просветители*, УКИМ, Скопје
- Гавриловић, А. 1920, *Историја српске православне цркве*, Београд
- Гардашевић, Б. 1977, *Каноничност стицања аутокефалности српске цркве 1219 године*, Београд,
- Георгиевски, М. 1972, *Македонска печатарска дејност*, Скопје
- Дил, Ш. 1995, *Историја византијског царства*, Београд
- Димевски С. 1979, *Борбата за автокефалност на православните цркви во Европа создадени во XX век*, Скопје
- Димевски, С. 1989, *Историја на македонската православна црква*, Скопје
- Ердџановић, Ј. 1978, *Стара Црна Гора. Етничка прошлост и формирање црногорских племена*, Београд
- Зиројевић, О. 1984, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683 године*, Београд

- Новаковић, Ст. *Законик Стефана Душана цара српског 1349-1354*, 1898, Београд
- Илиевски, Д. 1972, *Автокефалноста на Македонската православна црква*, Скопје
- Илиевски, П. Хр. 2001, *Појавата и развојот на писмото со посебен осврт кон почетоците на словенската писменост*, Скопје
- *Илјада години од востанието на комитопулите и создавањето на Самоиловата држава*, 1971, Скопје
- *Историја на македонскиот народ*, 1969, Кн.1, Скопје
- *Историја на македонскиот народ*, 2000, Том 1, Редактор Б. Панов, Скопје
- *Историја српског народа*, 1981, Књ. 1, Београд
- *Историја Црне Горе*, 1967, I, Титоград
- Јанковић, М. 1985, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд
- Лиречек, К. 1922, *Историја Срба*, И. Београд.
- *Книжевно-културните врски помеѓу Македонците и Црногорците од најстари времиња до денес*, 1987, МАНУ, Скопје. 1995, *Вардарскиот дел од Македонија под јурисдикција на Српската православна црква (1919-1941)*, Скопје
- Конески, Б. 1986, *Охридска книжевна школа*, -В: *Климент Охридски, Студии*, Скопје
- Костадиновски, Д. 1995, *Вардарскиот дел од Македонија под јурисдикција на Српската православна црква (1919-1941)*, Скопје
- Марјановић, Ч. 1925, *Свети Јован Владимир*, Београд
- Мелоски, Хр. 1996, *Москополски зборник. Пролошки житија на светците*, Скопје
- Микуновиќ, М. Д. 2011, *Дукљански светец Јован Владимир и неговите свети мошти (St. Jovan Vladimir and his holy relics from Duklja)*, Битола
- Мошин, Вл. 1958, *Тирилски рукописи манастира „Св. Троице“ код Пљевља, Историски записи, XIV, Цетиње*

- Мошин, Вл. 1961, *Ћирилски рукописи у манастиру Никољцу код Бијелог Поља, Историски записи*, XVIII, Титоград
- Наумоски, Р. и Аврамоски, П. 2009, *Црквата „Св. Јован Владимир“ - село Подгорци, Охрид*,
- Новаковић, Р. 1981, *Где се налазила Србија од VII до XII века*, Београд
- Орбини, М. 1968, *Краљевство Словена*, Београд
- Острогорски, Г. 1970, *Византија и Словени*, Београд
- Острогорски, Г. 1993, *Историја Византије*, Београд
- Панов, Б. 1985, *Средновековна Македонија*. Том 2 и 3, Скопје
- *Панонски легенди*, 1969, Предговор: Х. Поленаковиќ, Превод: Р. Угринова-Скаловска, Скопје
- Периќ, М. 1998, *Историско-правните аспекти на односите помеѓу Српската православна црква и Македонската православна црква*, Скопје
- *Писци средњевјековног латинитета*, 1996, Цетиње
- Плавшић, Л. 1959, *Српске штампарије од краја XV до половине XIX века*, Београд
- Поп-Атанасов, Ѓ. 2011, *Старословенски кирилометодиевски извори*, Скопје
- Радојичић, Ђ. 1984, Белешке о штампаријама у Црној Гори у XV и XVI веку, *Историски записи*, II
- Ристовска-Јосифовска, Б. 2001, „*Кралството на Словните*“ од Мавро Орбини како извор за македонската средновековна историја, Скопје
- Слијепчевић, Ђ. 1991, *Историја Српске православне цркве*, Книга 1-3, Београд
- Снегаров, Ив. 1924 и 1932, *История на Охридската архиепископия*, Том 1 и Том 2, София
- Снегаров, И. 1946, *Кратка история на съвремените православни църкви (Българска, Руска и Сръбска)*, Том 2, София
- Трајановски, А. 2008, *Возобновување на Охридската архиепископија како Македонска православна црква и нејзиниот шематизам*, Скопје

- Трајановски, А. 2013, *Македонската православна црква – Охридска архиепископија и другите православни помесни цркви*, Скопје

- Туницкиј, Н. 1913, *Свети Климент Епископ словенскиј. Его жизнь и просветительская деятельность*, Сергиевъ Посадъ

- Ћирковић, С. 1964, *Историја средњовековне Босанске државе*, Београд

- Ћирковић, С. 1969, *Православна српска црква у средњовековној српској држави*, Београд

- Ћоровић, В. 1928, *Значај хумске епархије*, Ниш

- Ћоровић, В. 1940, *Хисторија Босне I*, Београд

- Ферјанчић, Б. 1966, *Византија и Јужни Словени*, Београд

- Ферлуга, Ј. 1986, Драч и његова област од VI до почетка XIII века, *Глас САНУ*, CCCXLIII, књ. 5, Београд, 65-120

- Шекуларец, Б. 1990, Александрида манастира Добриловине, *Библиографски весник*, 19/1-2

- Шекуларец, Б. 1987, *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград

- Шекуларец, Б. 1994, *Трагови прошлости Црне Горе*, Цетиње

- Шишић, Ф. 1928, *Летопис Попа Дукљанина*, Београд-Загреб

- Шкриванић, Г. 1959, *Именик географских назива средњовековне Зете*, Титоград

* * *

- Andrijašević, M. Ž. 2008, *Crnogorska crkva 1851-1918*, Nikšić

- *Dukljanski knez sveti Vladimir 970-1016, 1000 godina Crnogorske državnosti*, 2016, Podgorica

- Čelebić-Blehova, L. 2006, *Hrišćanstvo u Boki 1200-1500*, Podgorica

- Čirgić, A. 2011, *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*, Podgorica

- *Hrvatsko-crnogorski dodiri/ Crnogorsko-hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja*, 2009, Zagreb

- *Istorija Crne Gore*, I, 1967, Titograd

- *Istorijski leksikon Crne Gore*, 2006, Podgorica
- *Letopis Popa Dukljanina*, 1928, Beograd-Zagreb
- Lučić, J. 1973, *Povijest Dubrovnika*, II dio, Zagreb
- Marković, I. 1902, *Dukljansko-barska metropolija*, Zagreb
- Mayer, A. 1951, *Kotorski spomenici*, I, Zagreb, II 1981, Zagreb
- Medini, M. 1942, Kako je postao „Ljetopis popa Dukljanina“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, Knj. 273, Zagreb
- Mijović, P. 1987, *Kulture Crne Gore*, Titograd
- Mijović, P. 1998, *Od Dokleje do Podgorice*, Cetinje
- Mijović, P. 1987, *Pradavne i daven kulture Crne Gore*, Titograd
- Mijović, P. 1970, *Tragom drevnih kultura Crne Gore*, Titograd
- Mijušković, S. 1967, *Ljetopis popa Dukljanina*, Titograd
- Milobar, F. 1900, *Dukljanska Kraljevina*, Sarajevo
- *Missale Romanum slavonico idiomate*, 2011, Podgorica
- Momirović, P. i Vasiljev, Lj. 1991, *Ćirilske rukopisne knjige Cetinskog manastira XIV-XVIII vek*, Cetinje
- Mošin, Vl. 1956, *Ćirilski rukopisi Cetinskog manastira, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umetnosti*, 1954, Zagreb
- Mošin, Vl. 1950, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb
- Nikčević, V. D. 2006, *Književnost Duklje i Prevalitane*, Podgorica
- Nikčević, V. 1996, *Crnogorska književna raskršća*, Cetinje
- Nikčević, V. P. 2009, *Istorija crnogorske književnosti, Od početka pismenosti do XIII vijeka*, Cetinje
- Nikčević, V. P. 2006, *Narodnosna, nacionalna i jezička identifikacija crnogorske književnosti u Jezičkim i književnim temama*, Cetinje
- Nikčević, V. P. 1998, *Prijem hrišćanstva u Crnoj Gori*, Cetinje
- Novaković, St. 1908, *Ohridska arhiepiskopija u XI veku*, *Glasnik SAN*, Knj. 76, Beograd
- Ostojić, I. 1963, *Benediktinci u Hrvatskoj I*, Split
- Pantelić, St. 2000, *Pradomovina Crnogoraca, Hrvatska obzorja*, br. 2, Split
- Perović, R. 2008, *O Srnogorskoj crkvi*, Podgorica

-
- Perčić, E. 1998, *Sclavorum Regnum Grgura Barskog - Ljetopis popa Dukljanina*, Bar
 - *Pisci srednjovjekovnog latiniteta*, 1996, Cetinje
 - *Praesbiteri Dieocleatis Regnum Slavorum*, 2003, Podgorica-Zagreb
 - *Pravoslavlje u Crnoj Gori*, 2008, Cetinje
 - Radoman, Al. 2008, O pismu izvornika hronike *Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina, Lingua Montenegrina* 2, Cetinje
 - Rotković, R. 1997, *Crna Gora i Dušanovo Carstvo*, Cetinje
 - Rotković, R. 2012, *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852*, Podgorica
 - Rotković, R. 1999, *Najstarija crnogorska država Kraljevina Vojislavljevići XI-XII vijeka*, Podgorica
 - Rotković, R. 1995, *Odakle su došli preci Crnogoraca*, Cetinje
 - *Skriptoriji i manastirske biblioteke u Crnoj Gori*, 1989, Cetinje
 - Stipičević, A. 1974, *Iliri*, Zagreb
 - Stjepčević, I. 1938, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split
 - Šekularac, B. 2008, Ilovačka krmčija ili Zetski zakonik, *Matica*, br. 34-35, Cetinje
 - Šekularac, B. 2014, *Razvoj pismenosti u Crnoj Gori*, Cetinje
 - Štedimlija, S. M. 1938, *Crnogorske stamparije u XV vijeku*, Zagreb
 - Živković, D. 1989, *Istorija crnogorskoga naroda*, Tom I, Cetinje 2000, Tom II, Cetinje.